

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
АЛИШЕР НАВОИЙ НОМИДАГИ ТИЛ ВА АДАБИЁТ
ИНСТИТУТИ

Қўлёзма ҳуқуқида
УДК 821.512.133(092) Навоий

ЎТАНОВА СИРДАРЁХОН ҲАКИМЖОНОВНА

АЛИШЕР НАВОИЙ ҒАЗАЛИЁТИДА РАНГ СИМВОЛИКАСИ

10.01.03 – Ўзбек адабиёти тарихи
10.01.08 – Адабиёт назарияси

Филология фанлари номзоди
илмий даражасини олиш учун ёзилган

ДИССЕРТАЦИЯ

Илмий раҳбар:
филология фанлари доктори
Иброҳим ҲАҚҚУЛОВ

ТОШКЕНТ – 2007

МУНДАРИЖА

КИРИШ	3
1-БОБ. РАНГ, УНИНГ ТАРИХИ ВА БАДИИЙ АДАБИЁТДА ЎРИНЛАШИШИ	
1.1. Ўзбек шеърлятида ранг символикасининг ўрни ва роли	11
1.2. Алишер Навоий ғазалларида рангларнинг маъно миқёслари..	30
2-БОБ. РАНГ ВА АЛИШЕР НАВОИЙ ҒАЗАЛИЁТИ ОБРАЗЛАР ОЛАМИ	
2.1. Ранг символикаси ва образлилик	51
2.2. Ранг ва маъшуқа, ошиқ образлари	61
3-БОБ. РАМЗИЙ-МАЖОЗИЙ МОҲИЯТ ВА ТАСВИР МАҲОРАТИ	
3.1. Ранг билан боғлиқ тасвир ва бадиий санъатлар.....	84
3.2. Алишер Навоий ғазалларида ранг ва гул тимсоли бадиияти.....	105
ХУЛОСА	120
ҲОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ	125

КИРИШ

Мавзунинг долзарблиги. Мустақилликнинг дастлабки кунлариданоқ ҳаққоний тарихимизни қайта тиклашга, маънавиятимизни юксалтиришга, миллий санъатимизга алоҳида урғу берилди. Президентимиз И.А.Каримовнинг: «Жаҳон маданияти ютуқларига зўр ҳисса қўшган буюк аجدодларимизнинг маданий ва маънавий мероси теранлиги ва чуқурлиги англаб олинганлиги, ҳар бир авлоднинг ўз ўтмишига, олижаноб миллий ва диний анъаналарига ҳурмат билан қараш, уларни асраб-авайлаш руҳида тарбияланаётганлиги, айти чоғда ҳозирги замон жаҳон цивилизацияси ва маънавияти қадриятларини ўзлаштириш ва уларга ошно бўлиш зарурлиги равшан англаб етилганлиги — мана шуларнинг ҳаммаси ҳаётбахш бир заминдирки, бизнинг янгиланиш ва халқимизнинг миллий ўзлигини англашини ошириш, аҳолининг сиёсий етуклиги ва фаоллигини кучайтириш борасидаги сиёсатимиз мана шу заминга таянади»¹, — деган фикрлари маънавиятимизнинг мустаҳкам пойдевори саналган мумтоз адабий меросимизни чуқур тадқиқ этиш ва унга янгича ёндашишни талаб этмоқда.

Маълумки, бадиийлик асосларидан бири рамзийлик бўлиб, халқ тафаккури, оғзаки ижодининг бой анъаналари асосидаги ранг символикаси ёзма адабиётда ранг билан алоқадор образ, тимсол, рамзлар тизимини вужудга келтирди. Ўзбек мумтоз адабиётидаги ушбу тизим форс-тожик адабиёти, ислом ва тасаввуф ғоялари заминида янада такомиллашди. XII асрдан бошлаб ранг символикасининг туркий халқлар адабиёти, жумладан, ўзбек адабиётида кенг миқёсда истеъмолда бўлганлигини кўришимиз мумкин. XIV-XV асрлар ўзбек мумтоз шоирлари Атойи, Лутфий, Гадоий, Саккокий ижодида ранг символикаси билан боғлиқ образли тасвирдан кенг

¹ Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Т. 3. — Тошкент: Ўзбекистон, 1996. — Б. 274.

фойдаланилди. Ўзбек мумтоз адабиётида ранг символикаси Алишер Навоий ижодида ўзининг энг юқори чўққисига эришди.

Алишер Навоий ижоди, хусусан, лирикасида ранг символикаси лирик қаҳрамон образини гавдалантириш, унинг ўй-хаёли, дунёқараши, атроф-муҳитга муносабатини ифодалаш, психологик ҳолатини тасвирлаш жиҳатидан, айниқса, ёрқин намоён бўлади. Ранглар асосидаги символик тасвир шоир лирикасида нафақат бадиий усул, балки ижодий метод ва лирик услубнинг узвий қисмига айланган. “Навоий ижоди учун хос бўлган ана шу усулнинг ҳақиқий намунасини биз унга қадар бўлган ўзбек ва форс-тожик лирикасида (тўғрироғи, ғазалчиликда) учратмаймиз”.¹ Бу эса Навоий лирикасидаги ранг символикасини монографик планда махсус тадқиқ этиш бугунги адабиётшунослик учун долзарб эканлигини кўрсатади.

Тадқиқот мавзусининг долзарблиги, шунингдек, диссертацияда Алишер Навоийнинг тўлиғича ранг символикаси асосига қурилган ғазаллари шоир дунёқараши, эстетик принципларига боғлиқ равишда таҳлил қилинганлиги, ранг символикасининг образлилик, бадиий колорит, лирик қаҳрамон маънавий-психологик ҳолатини очиқ беришдаги роли ёритилганлиги, шоир ғазалиётидаги ошиқ ва маъшуқа образларининг ички структураси ранг символикаси воситасида очиқ берилганлиги билан ҳам белгиланади.

Мавзунинг ўрганилганлик даражаси. Тадқиқотга жалб этилган манбалардаги ранг билан боғлиқ бўлган рамз, образлар олами, символикаси махсус ўрганилмаган. К.Т.Мустаевнинг китобида «Алпомиш» достонидаги ранг рамзлари², М.Содиқовнинг номзодлик диссертациясида ўзбек тилидаги ранг билдирувчи сўзлар ўрганилган бўлса³, Б.Бафоевнинг айрим мақолаларида ранглар тилшунослик нуқтаи назаридан қисман таҳлил

¹ Исҳоқов Ё. Навоий поэтикаси. – Тошкент: Фан, 1983. – Б. 124.

² Мустаев К.Т. Поэтика цвета и числовых знаков-символов в «Песне о Роланде» и «Алпамыше». – Самарканд: Зарафшон, 1995. – 152 с.

³ Содиқова М. Ўзбек тилида ранг-тус билдирувчи сўзлар: Филол. ном... дисс. – Тошкент, 1963. - 168 б.

этилган¹. «Хазойин ул-маоний» девони асосида яратилган Ё.Исҳоқовнинг «Ранглар рамзи» номли мақоласи мавзуга оид илк жиддий тадқиқот ҳисобланади². Навоийнинг “Сабъаи сайёр” достонида ранг символикасига бағишланган мақолада С.Ҳасанов муҳим илмий-назарий хулосалар билдирган³. И.Ҳаққуловнинг “Яна қора ранг ҳақида” сарлавҳаси остидаги мақоласида эса фақат қора рангга тўхталинган⁴. С.Жуматованинг «Ҳозирги ўзбек шеъриятидаги ранг билан боғлиқ рамзий образлар» номли номзодлик диссертациясида эса XX аср ўзбек шоирлари ижодида қўлланилган ранг рамзлари кенгроқ тадқиқ этилган⁵.

Европа ва жаҳон адабиётида рангларнинг турли хусусиятлари ўрганилган бўлиб⁶, жумладан, немис олими И.В.Гётенинг «Ранг ҳақида таълимот» китобида рангларнинг физиологик, психологик жиҳатларига эътибор қаратилиб, улар илиқ ва совуқ рангларга ажратилган. Туркия ва Озарбайжон олимларининг мазкур мавзуда олиб борган ишлари анчагина салмоқли бўлиб, ранг кишиларнинг кундалик турмушига чуқур сингишганлиги, шунинг учун уларнинг миллий урф-одатларида, санъат ва

¹ Бафоев Б. Навоий ғазалларида ранг билдирувчи сўзлар // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1984. - № 5. – Б. 51-56; Бафоев Б. Навоий назми тилида кизил синонимлари, синтагмалари ва улардаги маънодошлик // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1984. - № 5. – Б. 37-41; Бафоев Б. Навоийнинг «Фавойид ул-кибар» девонида ранг маъносига сўзлар // Адабиёт кўзгуси. – 2002. - № 7. - Б. 20-24.

² Исҳоқов Ё. Ранглар рамзи / Навоий поэтикаси. – Тошкент: Фан, 1983. – Б. 123-138.

³ Ҳасанов С. Гўзалликдаги ранглар олами / Навоийнинг етти тўхфаси – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1991. - 192 б.

⁴ Ҳаққулов И. Яна қора ранг талкини ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти. - 2001. - № 3. – Б. 17-24.

⁵ Жуматова Н. С. Ҳозирги ўзбек шеъриятида ранг билан боғлиқ рамзий образлар: Филол. фан. номз... дисс. – Тошкент: 2000. - 126 б.

⁶ Курбанмамадов А. Эстетическая доктрина суфизма. – Душанбе: Дониш, 1987. - 108 с.; Kurbanov S. Azerbaijan halisinda renklerin uygulanmasi // Turkiyat Arastirmalari Enstitusu dergisi. – Erzurum, 2001. – S. 211-214; Алексеев С.С. Цветоведение. – М.: Искусство, 1952. – 148 с.; Ганж Р. Турк инончлари ва миллий урф-одатларида ранглар. – Анкара, 1997. – 77 б; Гёте И.В. Избранные сочинения по естествознанию. – М.: Наука, 1957. – 553 с.; Кононов А. Семантика цветообозначений в тюркских языках // Тюркологический сборник. М., 1978, 171-178 с.; Миронова Л.Н. Цветоведение. – Минск: Вышэйшая школа, 1984. – 287 с.; Молчанова О.Т. Прилагательные семантические поля «чёрный цвет» и «белый цвет» в ономастиконе алтайцев // Советская тюркология. Баку, 1985. - № 3, 30-42-с.; Саидов М. Кўк, оқ, қора рангларнинг эски инончлар ила алоқаси // Озарбайжон ФА хабарлари, 1978, № 2, 52-54–бетлар.; Соловьев С.М. Изобразительные средства в творчестве Ф.М. Достоевского. Очерки. Часть 4 – Цвет. – М.: Советский писатель, 1979. – 352 с.; Тримингэм Дж. С. Суфийские ордены в исламе. – М.: Наука, 1989. – 328 с.; Шукуров Ш.М. «Шах-наме» Фирдоуси и ранняя иллюстративная традиция. – М.: Наука, 1983. – 176 с.

адабиётида муҳим аҳамият касб этиши таъкидланган. Л.Н.Миронованинг «Рангшунослик» китобида эса, дастлаб қандай ранглар пайдо бўлган, унинг архитектура, ҳайкалтарошлик, қурилишдаги ўрни, адабиётда қандай тасвир этилганлиги, ниҳоят, рангнинг амбивалентлиги ҳақида фикр юритилади.

Диссертациянинг илмий-тадқиқот ишлари режалари билан боғлиқлиги. Диссертация мавзуси ЎзР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институтида яратилаётган кўп жилдлик “Ўзбек адабиёти тарихи”нинг энг қадимги даврлардан XX аср бошларигача бўлган қисми юзасидан тадқиқот олиб бораётган Ўзбек адабиёти тарихи бўлимининг илмий режалари билан бевосита алоқадордир.

Тадқиқотнинг мақсади. Ишдан кўзланган асосий мақсад Алишер Навоий ғазалиётидаги рангларнинг маъно миқёслари, унга алоқадор рамзий образ ва тимсолларни тадқиқ этиш, ранг символикасининг лирик образ ва қаҳрамон психологик ҳолатини тасвирлашдаги ўрнини белгилашдан иборат.

Тадқиқотнинг вазифалари:

- ранг билан боғлиқ рамзийликнинг ўзбек мумтоз адабиётида ўринлашишини ўрганиш;
- Алишер Навоий ижодидаги ранг символикаси ўзбек мумтоз шеъриятида алоҳида босқич бўлганлигини унинг лирик асарлари орқали кўрсатиб бериш;
- ранг символикасининг бадиий образ ва образлиликни вужудга келтириш, хусусан, ошиқ образини гавдалантиришдаги аҳамиятини белгилаш;
- ранг ва лирик қаҳрамон муаммосини тадқиқ этиш, ранг символикасининг лирик қаҳрамон руҳий ҳолатини очиб беришдаги ролини кўрсатиш;
- шоир ғазалиёти мисолида ранг рамзлари ва либос уйғунлигини ёритиш;

- ранг символикасининг гул билан алоқадор образлар структурасида тутган ўрнини таҳлил этиш;

- ранг билан боғлиқ бадиий санъатларнинг Алишер Навоий ғазалларидаги етакчи мавқеини очиб бериш.

Тадқиқотнинг объекти. Ишни амалга оширишда Алишер Навоий асарларининг 1988-1993 йилларда нашр этилган «Бадоеъ ул-бидоя», «Наводир ун-ниҳоя», «Хазойин ул-маоний»ни ташкил этувчи тўрт девон асос қилиб олинди. Баъзи ўринларда қиёс учун шоирнинг бошқа асарларига ҳам мурожаат қилдик. Яна Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» илмий асарига, Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» достонига, шунингдек, Атойи, Гадоий, Лутфий, Саккокий, Бобур, Машраб, Огаҳий сингари шоирларнинг турли йилларда нашр қилинган асарларига ҳам манба сифатида таяндик.

Тадқиқотнинг методологик асоси ва тадқиқ усуллари. И.А.Каримовнинг миллий истиқлол мафкурасини яратиш, бой маданий меросимизни ўрганиш, асраш ва тарғиб қилиш борасидаги дастурий характердаги фикр-тавсиялари, шунингдек, адабий меросимизнинг йирик тадқиқотчилари Ойбек, М.Шайхзода, А.Ҳайитметов, А.Абдуғафуров, Ё.Исҳоқов, Н.Комилов, С.Ҳасанов, И.Ҳаққулов каби олимларнинг мумтоз меросни тадқиқ этиш, ранг символининг бадиий хусусиятлари ҳақидаги илмий тадқиқотлари диссертацион ишимизнинг методологик асоси бўлиб хизмат қилди. Шу билан бирга, рус ва хориж олимларидан А.Н.Веселовский, Л.И.Тимофеев, А.Ф.Лосев, А.А.Потебня, С.М.Соловьев, Л.Н.Миронова, Р.Ганч, М.Саидов каби олимларнинг тадқиқотларига таянилди.

Мавзуни ҳар томонлама очиб бериш мақсадида матн талқини, қиёсий-тарихий, тавсифий методлардан фойдаланилди.

Ҳимояга олиб чиқиладиган асосий ҳолатлар:

1. Ранг билан боғлиқ рамзий-мажозий тимсоллар бевосита кишиларнинг маиший ва маънавий ҳаётига тегишли эстетик ҳодисадир.

2. Ранг рамзи, рангга алоқадор образларни ўзбек адабиёти тарихининг муҳим жиҳати сифатида тадқиқ этиш илмий-амалий аҳамият касб этади. Алишер Навоий шеърини эса оқ, қора, қизил, сариқ, яшил(кўк) ранглар воситасида яратилган анъанавий тимсол, образ ва мавзуларнинг янгича талқини билан ажралиб туради.

3. Тасаввуф назарияси рангга доир образлар тақомилига алоҳида таъсир этган. Унда муайян ранг солиқнинг камолотда эришган даражасини билдириш учун хизмат қилган. Тасаввуфдаги ушбу қараш ўзбек адабиёти, жумладан, Алишер Навоий ижодига ҳам маълум даражада таъсир кўрсатган.

4. Алишер Навоий ғазалиётидаги ранг символикасининг бадиий хусусиятларини ўрганиш, шоирнинг образ яратишда рамزلардан фойдаланиш маҳоратининг назарий қонуниятларини очишга имкон беради.

5. Лирик қаҳрамон ҳолати, мақсад-муддаоси, орзу-армонлари кўп ҳолларда ранглар воситасида ифодаланади. Либос ва ранг уйғунлигидаги тасвир эса шеърини матн мазмун-моҳиятининг кўпқирралигига, рамзий мазмундорлигига хизмат қилган.

Тадқиқотнинг илмий янгиллиги. Алишер Навоий лирикасининг ғоявий-бадиий сирларини очишда рангларнинг ҳам ўзига хос ўрни ва вазифаси бор. Аммо бу соҳада махсус бир илмий тадқиқот амалга оширилмаган. Диссертацияда эса худди шу масала илк марта монографик планда тадқиқ этилган. Ишнинг янгиллиги қуйидагиларда намоён бўлади:

- Алишер Навоий лирикасидаги ранг билан боғлиқ символика унинг образ, рамзлари моҳиятини англашда очкич вазифасини ўтайди. Ранг семантикаси, унинг шоир асарлари образлар тизимида тутган ўрнини

белгиламасдан туриб, унинг ғоялари оламига кириб бориш мушкул. Айнан шу ҳолат ишнинг илмий янгилигини белгилайдиган омиллардан биридир;

- ранг – Навоий лирикаси, бадиий тафаккурининг асосий унсурларидан бири. Ишда шоирнинг образ яратиш маҳорати ранг билан боғлиқликда очиб берилган, шоирнинг воқеликка муносабати кўп ҳолларда ранглар орқали ифодаланиши илмий далилланган;

- ранг ва либос уйғунлашган бадиий тасвирлар Алишер Навоий лирикасининг мавзу кўлами ва образлар оламини бойитишга хизмат қилган;

- ранг символикасининг шоир ғазалларида қўлланилиши, характерли белгилари, анъана ва новаторлик каби масалаларнинг ёритилиши кўп жилдли ўзбек адабиёти тарихини яратишда муайян материал ҳисобланади, дарслик ва ўқув қўлланмаларни янги материаллар билан бойитади.

Тадқиқотнинг назарий ва амалий аҳамияти. Илмий тадқиқот мумтоз адабиёт матнлари таркибида яширин қолиб келаётган ғоявий-бадиий сир ва ҳақиқатларни янада ёрқинроқ очиш, рангларга дахлдор маъно-моҳиятни тўғри ҳамда кенгроқ мушоҳада қилишга имкон беради.

У келгусида яратилажак монографик тадқиқотлар ва таълимнинг турли босқичларида ўқув қўлланмалар яратишда ёрдамчи манба вазифасини бажариши мумкин. Диссертация ўзбек мумтоз адабиётига оид тадқиқотлар, илмий-оммабоп қўлланмалар учун маънавий-маърифий, илмий жиҳатлари билан фойдалидир.

Тадқиқот натижаларининг жорий қилиниши. Тадқиқот натижалари асосида олий ўқув юр்தларининг филология факультетлари ҳамда ўрта махсус таълим муассасалари талабаларига махсус курс ва семинарлар олиб боришда фойдаланиш мумкин.

Ишнинг синовдан ўтиши. Диссертация мавзуси ЎзР ФА Тил ва адабиёт институтида ташкил этилган филология фанлари бўйича Мувофиқлаштирувчи кенгашда тасдиқланган. Иш ЎзР ФА Алишер Навоий

номидаги Тил ва адабиёт институти Ўзбек мумтоз адабиёти тарихи бўлими йиғилишида (27.12.2006 йил), муҳокама қилиниб, тугалланган тадқиқот сифатида ҳимояга тавсия этилган. Тадқиқот ЎзМУ ўзбек филологияси факультети ҳузурида ташкил этилган илмий семинар йиғилишида муҳокама қилинган (28.02.2007 йил) ва ижобий баҳоланган. Диссертация натижалари юзасидан Жиззах давлат педагогика институти профессор-ўқитувчиларининг илмий анжуманларида, Хоразм Маъмун академиясининг 1000 йиллигига бағишланган ёш олимларнинг халқаро конференциясида, Республика болалар кутубхонасида, ТДАУ, ТДТУ университетлари қошидаги академик лицейларда Алишер Навоий таваллудининг 565 йиллигига бағишлаб ўтказилган анжуманларда маърузалар қилинган.

Тадқиқот натижаларининг эълон қилинганлиги. Диссертациянинг асосий мазмуни 5 та мақола ва 1 та тезисда ўз ифодасини топган.

Тадқиқотнинг тузилиши ва ҳажми. Иш кириш, уч боб, хулоса ва фойдаланилган адабиётлар рўйхатидан иборат бўлиб, умумий ҳажми 138 бет.

1-БОБ. РАНГ, УНИНГ ТАРИХИ ВА БАДИЙ АДАБИЁТДА ЎРИНЛАШИШИ

1.1. Ўзбек шеърлятида ранг символикасининг ўрни ва роли

Шарқ мумтоз шеърляти мазмун-мундарижасининг кенг қамровлилиги, поэтик тасвир йўлининг ўзига хослиги, образлари оламининг ниҳоятда бой эканлиги билан юксак эътиборга сазовор. Бу шеърлятда рамзий-мажозий тасвир устувор бўлиб, таҳлил ва талқинлар сўз, тимсол, рақам ва оҳанг билан бир қаторда, ранглар символикаси ҳам мазкур устуворлик ва ўзига хосликни таъминловчи омил эканлигини кўрсатади.

Фанда рангга шундай таъриф берилади: «Ранг – моддалар чиқарган ёки қайтарган нурланиш спектрига мос равишда ёруғликнинг муайян кўриш туйғусини ҳосил қилиш хоссаси. Ранг - (тасвирий санъатда) – ранг-тасвирнинг асосий ифода ва тасвир воситаси. Ранг орқали рассом мавжуд борликни ҳаққоний акс эттиради. Табиатдаги бор ранглар ахроматик ва хроматик рангларга бўлинади. Ахроматик рангларга оқдан тўқ қорагача бўлган бўёқлар, қолганлари хроматик (қизил, сариқ, кўк ва ҳ.к.) рангларга киради. Хроматик ранглар, ўз навбатида, иссиқ (қизил, сариқ, зарғалдоқ) ва совуқ (кўк, мовий, бинафша), шунингдек, ҳар иккисига кирувчи (бинафша, яшил) рангларга ажратилади»¹.

Етти хил камалак (спектр) рангини бир-бирига аралаштириш орқали 280 дан ортиқ ранг тусланишини ҳосил қилиш мумкин. Ранг инсон руҳиятига кучли таъсир этувчи восита бўлиб, у инсонда қувонч ва маъюслик, тетиклик ёки ғамгинлик, хотиржамлик ёки безовталиқ туйғуларини уйғотиши мумкин. Рассом учун рангнинг ана шу кучи муҳим омил бўлиб, улар асарнинг ғоявий- пластик ечимида муҳим роль ўйнайди.

¹ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 7-том. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2004. – Б. 49.

Инсоният тарихида рангларнинг турли рамзий маъноси бўлиб, улар маълум жамият гуруҳларининг этник, ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маънавий ҳаётидаги у ёки бу ҳақиқатларни акс эттирган. Одамлар рангни энди фарқлай бошлаганларида дастлаб **оқ, қизил ва қора ранг**ни ўзаро ажратишган. Улар оламни тушунишдаги мифологик тасаввурларида (масалан, қизил ранг орқали олов, қуёш ёки қон, ҳаёт жўшқинлигини тушунганлар), урф-одатларда (қора ва кўк ранглар мотам белгиси), давлат ва жамиятнинг сиёсий ҳаётида, ҳатто туш кўрганда (масалан, яшил ранг бахт ва омад рамзи¹) ҳам маъно-моҳиятни бевосита ранг билан боғлашган. Деҳқончилик ва чорвачилик асосий эҳтиёжга айлангандан кейин хитойликлар ва юнонларда **сарик (ер)** ранг ҳам истеъмолга олиб кирилган.

Шарқ мамлакатлари дунё сайёралари ва ҳафтанинг ҳар бир кунини ўзига хос ранг билан юритганлар: 1. Қора – Шанба – Зуҳал (Сатурн); Сарик – Якшанба – Қуёш; яшил – Душанба – Ой; Қизил – Сешанба – Миррих (Марс); Кўк – Чоршанба – Уторид (Меркурий); Сандал – Пайшанба – Муштарий (Юпитер); Оқ – Жума – Зуҳра (Венера). Улар дунёнинг тўрт жиҳатини ҳам тўрт хил ранг билан номлашган: шарқ - яшил ёки кўк, ғарб - оқ, жануб – қизил, шимол – қора. Ер марказини эса сарик ранг билан ифода этганлар. «Шаманларда Эзгулик илоҳи Улгеннинг олтин эшикли саройи ва тахти бўлган. Бу тахт турган жой эса дунё маркази деб ҳисобланган. Бундан ташқари, худди шу - шаманлик даврида муҳим роль ўйнаган ва бугунга қадар яшаб келаётган икки Рух бўлган: бири Албасти (туркча, қизил кўйлакли), иккинчиси Сари Албасти (Сарик кийимли). Одамлар доимо ёрдам сўраб уларга илтижо қилганлар»². Эҳтимол, шунинг учун туркий халқларнинг Хун империясида, хоразмшоҳлар, фотимийлар, айюбийлар, Мисрда давлат ташкил этган мамлукларда, усмонлилар, Олтин Ўрда ҳокони

¹ Таъбирнома. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2001. – Б. 33.

² Res'at Genc'. Turk inanis'lari ile milli geleneklerinde renkler ve sari kirmizi yes'il. – Turk Tarih Kurumu Basimevi, Ankara, 1997. – S. 31.

Ботухон даврида, шунингдек, Темур давлати ва унинг сулоласи ҳукмронлик қилган бобурийлар империяси давларида ҳам сариқ ранг давлат рамзи сифатида уларнинг байроғида акс этган.

Қадимги Хитойда табиат ҳодисаларига(унсурларига), йил фаслларига, планеталарга ва барча нарсаларга алоҳида ранг берилган. Қуйидаги жадвалга кўра, Хитойда куз фасли шоли (оқ буғдой) йиғим-терим даври эканлиги учун ҳам оқ ранг билан берилган¹.

Ранг	Йил фасли	Унсурлар, нарсалар	Ер томонлари	планеталар	ҳайвон рамзлари
яшил (ёки кўк)	баҳор	дарахт	шарқ	Юпитер	аждаҳо
қизил	ёз	олов	жануб	Марс	қақнус
оқ	куз	металл	ғарб	Венера	йўлбарс
қора	қиш	Сув	шимол	Меркурий	тошбақа
сариқ	ёзнинг охири	ер	марказ	Сатурн	илон

Бундан ташқари, куз ғарб билан алоқадорликда, ғарб эса – ўлим, ғам-андухлар юрти ҳисобланади. Чунки Хитой ва Японияда мотам ранги оқдир.

«...Туркий халқлар қадимданоқ оқ, кўк, қора ранглари ўз ибтидоий турмушларининг маълум қирралари билан боғлаб тушунганлар. Масалан, улар дунёнинг бир қисми бўлмиш ўликлар оламини оппоқ – йўқлик рангида идрок этишган ва уни кўриб бўлмаслик мисолида буни тасдиқлашга уринишган. Азада оқ рангдаги кийим ўликлар ва тириклар дунёси ўртасидаги алоқа тимсолида кийилади. Қора рангдаги кийим эса одам ўлган – ёмон кунда шу ёмонликнинг, оғир мусибатнинг рамзи сифатида кийилади. Чунки аجدодларимиз ёмонлик ва ўлимни қора рангда тасаввур қилишган.

¹ Л. Н. Миронованинг «Цветоведение» китобидан олинди. Мазкур жадвал кўпгина шарқ халқларининг дунёқарашларини умумлаштиради.

Кўк ранг сув ва осмон рангидир. Улар эса марҳумлар руҳи кўним топадиган манзиллардан ҳисобланади. Шу сабаб кўк ранг мотам маросимида ва унга алоқадор йиғи-йўқловларда азадорлик рамзини ифодалаб келади. Мотамдаги аёлнинг эса юраги ҳижрон, айрилиқ азобидан қонга, ҳасратга тўлади, рангирўйи ғамдан сарғаяди. Азадан чиқишнинг ўзига хос тартиби ва иримлари бор. Аза рўмоли ўрнига шодлик, ўйин-кулги, саломатлик рамзи сифатида кизил дурра танғиб қўйилади»¹.

Урмитанликларда азадан чиқиш жараёнида бош устига яшил барг қўйилади. Бу одат ғам тугаб, янгича ҳаёт бошланганлигини рамзий ифода этади. Чунки яшил барг ҳаёт рамзи ҳисобланади. Яқин қариндошлар эса кўк ёки қора кийим киядилар. Оқ рангдаги кийим кийиш эса бу азадорликдан чиқиш деганидир. «Қутадғу билиг»дан олинган қуйидаги мисралар ҳам фикримизни қувватлайди:

Туман йилдан бери маъюс тул эдим,

Энди бу туллик кийимини ечиб, **оқ либос** кийдим².

Имом Аҳмад ривоят қилган ҳадисда бундай дейилади: «Расулуллоҳ (С.А.В) мусулмонларга қарата: «Ўзларингга оқ кийимни маъқул кўринглар, яъни оқ кийинглар, чунки у кийимларнинг покроғи ва яхшироғидир. Ўликларни ҳам оқ газмол билан кафанланглар», - дедилар.

Бошқа диндаги кўпгина халқлар ҳам «марҳумнинг оқ кафани – бу инсоннинг илоҳий даражага қўшилиши белгиси» деб ҳисоблайдилар. Бу эса оқ рангдан гарчи мотам, қайғули дамда фойдаланилса-да, моҳиятида ижобийлик, ёруғлик, марҳумга яхшилик истаги бор эканлигини англаш мумкин.

¹ Ўраева Д. Ўзбек мотам маросими фольклори. – Тошкент: Фан, 2004. – Б. 78-79.

² Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. – Тошкент: Фан, 1971. – Б. 73.

«Авесто»да Анахитанинг айнан тўртта оқ тусдаги от қўшилган аравада юриши ҳам оқ рангдаги улуғворлик, кучлилиқ сифатларига урғу берилганлигидан далолатдир.

Тўртта тулпор қўшилгандир аравасига

Тўрттови ҳам бир тусда – оппок!¹

Оқ рангдаги кийим, айникса, хун халқлари улуғлари, ҳарбийлари учун бир шуҳрат нишонаси каби кўрилган. Оқ от эса ўрда ичидаги буюк рутбалиларни (мансабдорларни) аскарлардан айирган бир ишора эди². Бу одат турклардан мўғулларга ҳам ўтган ва Чингизхон давлатида ҳам давом этган. Ҳақиқатан ҳам, биз Чингизхоннинг императорлик байроғи, яъни туғининг тўққиз учли оқ байроқ бўлганини биламиз. Улар оқ рангни шунчалиқ муқаддас деб билишганки, уни «нопок» ҳайвонлар учун қўлламаслик мақсадида от ва бошқа ҳайвонларнинг оқ туслисини ҳам «қизил» деб атаганлар³.

Кундалиқ турмушимизда «оқсуяк» ибораси ҳам учраб туради. Бу ҳам оқ рангининг ҳукмдорлар, насли-насаби тоза кишилар билан боғлиқ улуғворлик, кучлилиқ маъноларига яна бир ишора этилиши билан боғлиқдир.

Сариқ ранг – қуёш, ҳаёт, муқаддаслик рамзий маъносига эга. Қадимги хитойликларда у бахт, шодлик мазмунида ишлатилган бўлса, Европада, аксинча, нафрат туйғусини ифодалаган. Японларда эса сариқ ва нофармон гуллардан мотам маросимлари учун гулчамбар тайёрланган. Шунинг учун бу рангдаги гуллар ҳозир ҳам совға сифатида тақдим этилмайди.

Қора ранг – мотам, чексизлик, қўрқув, ўлим, мавҳумлик рамзи бўлса, кизил ранг – ғалаба, хурсандчилиқ, шодлик, тириклик, олов ва қон

¹ Авесто. Тарихий-адабий ёдгорлик. – Тошкент: Шарқ, 2001. Б.171.

² Ганж Р. Турк инончлари ва миллий урф-одатларида ранглар. – Анкара, 1997. – Б.21.

³ Содиқова М. Ўзбек тилида ранг-тус билдирувчи сўзлар. Филол. фан. ном... дисс. – Тошкент, 1963. – Б. 66.

символидир. Қадимги немисларда бу ранг кучлилик ва уруш, қон ва ҳаёт маъноларида қўлланилган.

Яшил ранг – табиатнинг уйғониши, баҳор, ишонч рамзи. Кўпгина халқларда навқиронлик, умид ва шодмонлик тимсоли ҳисобланади. Яшил ранг – кишиларнинг кайфиятини кўтариб, дам олдиради, қон босимини пасайтиради.

Кўк ранг эса тинчлантирувчилик хусусиятига эга.

Қомусий олим Ибн Сино бир ўринда рангларнинг шифобахшлиги хусусидаги фикрларини шеърий шаклда шундай баён этган:

Қора, яшил рангдан кўзга бор манфаат,
Шу ранглардан басиратинг топгай қувват.
Оқу сариқ ранглар ҳаддан ошса агар,
Бундан сенинг кўзларингга етгай зарар¹.

Ранг билан боғлиқ урф-одатлар, анъаналар, кундалик турмуш ходисалари қадимги кишиларнинг эстетик тафаккури тўғрисида ёрқин тасаввур берувчи бир воситадир. Шу маънода оқ ранг семантикасига алоқадор ҳақиқатлар унинг ҳаётда нима учун шу қадар кенг ўрин эгаллаганлигини, француз олими Ньютоннинг оқ рангни бежиз спектрдаги бош ранг деб атамаганлигига ишора этади.

Оқ ранг кун ёруғлигининг мифологик эквиваленти бўлиб, ҳар доим эзгулик мазмуни касб этган, шунингдек, бу ранг ҳаётбахш омиллар – сут ва буғдойни, чанқоқликни босувчи, танани покиза қилувчи – сувни, булутлар, ҳалоллик, ёруғлик кабиларни ўзида ифода этган. Шу боис энг қадимги даврлардан оқ ранг билан эзгулик, кўпайиш ва илоҳийлик каби хусусиятлар боғланади. Туркий халқлар тарихининг шаманлик даврига оид маълумотларга кўра оқ ранг улуғлик, адолат, кучлилик маъноларида кенг

¹ Шоисломов Ш. Ибн Синонинг тиб ҳақидаги шеърий асари (Уржуза). – Тошкент: Фан, 1972. – Б. 59.

кўлланилган¹. Олтойликларда оқ ранг тўғрилиқ, гўзаллик, улуғворлик маънолари билан бирга, улуғ тангрининг яратувчилиқ ва яхшилик кучларини йиғувчилиқ сифатларини ҳам билдирган бўлса², Жанубий Сибирдаги туркий халқларда эса оқ ранг эпик ва тарихий ном сифатида ҳам учрайди: Оқ Қоон, Оқ Мўлат ва бошқалар. Н. Б. Бахилинанинг эътироф этишича, қадимги руслар учун оқ ранг фариштанинг мартабаси, саодатли қиёфасини тамсил этган³. Африка халқлари эса оқ рангни шодлик ва бегуноҳлик аломати деб билишган. Мусобақада ғолиб чиққан ва озод қилинган қулга оқ кийим кийдиришган⁴.

Шунингдек, оқ сўзи билан боғлиқ кўплаб географик номлар мавжуд – Оқдарё, Оқсув, Оқсой ва ҳоказо. Қизикарлиси шундаки, бу атамалар бевосита ранг билан боғлиқ бўлмай, балки қор сувларига тўйинишдан пайдо бўладиган чучук сувли дарёга нисбатан ишлатилади. Бу ҳолат қирғизларда, озарбайжонларда, қозоқларда, олтойликларда ҳам учрайди⁵.

Хоразмликларда «оқ ер» атамаси суғорилмаган ерларга нисбатан ишлатилган.

Азалдан кишилар янги уйга кўчиб ўтишдан олдин хонага, уйнинг устунларига ва шифтига ун сепишган. Айрим жойларда ҳануз келинникига куёв томонидан келган қудаларга ун сепишади. Халқимиз, одатда, келин-куёв йўлига оқ пояндоз тўшайди⁶.

Анъанага кўра чорвадор аҳоли оқ уйларни асосан ўғил уйлантириш вақтида қурганлар. Янги турмуш қурган ёш келин-куёв ана шу оқ уйда яшаган. Бизнингча, ёш келин-куёвлар учун оқ рангли ўтов тикланишида

¹ Ганж Р. Турк инончлари ва миллий урф-одатларида ранглар. – Анкара, 1997. – Б.14.

² Молчанова. Прилагательные семантических полей «чёрный цвет» и «белый цвет» в ономастиконе алтайцев // Советская тюркология. - Баку, 1985. - № 3. - С. 39.

³ Бахилина Н.Б. История цветообозначений в русском языке. – М.: Наука, 1979. - С. 26.

⁴ Миронова Л.Н. Цветоведение. – Минск: Вышэйшая школа, 1984. – С. 85.

⁵ Молчанова О.Т. Прилагательные семантических полей «чёрный цвет» и «белый цвет» в ономастиконе алтайцев // Советская тюркология, Баку, 1985, № 3. С.38.

⁶ Тошева Г. Қашқадарё воҳаси тўй маросимлари: Тарих фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент: ЎзРФАТИ, 2003. – Б. 14.

рамзий маъно ҳам мавжуддир. Чунки, кўпчиликка маълумки, дунёнинг деярли барча халқларида оқ ранг поклик, бахт-саодат ва эзгуликни билдирувчи тимсол ҳисобланади. Оқ кигизга эга бўлмаган камбағал оилаларда никоҳ уйи қора рангли кигиз билан қопланиб, усти оқ мато билан ёпилган¹. Кўчманчи ўзбек уруғлари – қипчоқ, қўнғирот, қурама, лақай, қарлуқ, дўрмон ва бошқалар ҳамда қозоқ, қорақалпоқларда никоҳ тўйи куни тикланадиган уй *оқ уй* ёки *оқ ўтов* деб аталган.

Бундан ташқари, қирғиз халқ эпоси «Манас»да Манаснинг отаси Жақип совчиликка борар экан, келин учун аталган сарполар устига оқ гиламдан ёпу ёптириши айтилади: «... Жақип чол пайсалламай, ўрнидан кўзғалиб, оқ чодирини буклатиб, олти отга молу дунё юклатиб, оқ гиламдан ёпу ёпдириб, олти йигитни карвон олдида чоптириб, Бухорога жўнаб қолди, денг»².

Аслида, ранг билан боғлиқ асрий ҳақиқатларнинг мукаммал тасвири Қуръони каримда берилган. Айниқса, қуйидаги оятларда иймонли, софдил кишиларнинг қиёмат кунида юзлари **оқ (ёруғ)** бўлиши алоҳида таъкидланган: «*(Қиёмат) Кунида мўминларнинг юзлари оқ бўлур, (кофирларнинг) юзлари қора бўлур. Сўнг юзлари қора бўлган кимсаларга айтилур: Иймон келтиргандан кейин яна кофир бўлдингларми?! Бас, кофир бўлганингиз касофатиға мана бу азобни тотиб кўрингиз! Юзлари оқ бўлган зотлар эса Оллоҳнинг раҳмати (жаннат)да бўлиб, ўша жойда абадий қолажаклар*»³. Шубҳа йўқки, бугун халқимиз орасида кенг ёйилган, қўлланиладиган «юзи оқ» ва «ёруғ олам» ифодалари ҳам оқнинг миллатимизнинг маънавий ва миллий ҳаётида қозонган адолат, тўғрилиқ, ҳақиқат, юксаклик ва кучлилиқ маънолари билан боғлиқдир.

¹ Шаниязов К. Ш. К этнической истории узбекского народа. - Тошкент: Фан, 1974. - С. 225.

² Манас. Қирғиз халқ эпоси. 1-китоб. – Тошкент: Бадий адабиёт, 1964. – Б. 378.

³ Қуръони карим. Ўзбекча изоҳли таржима. Алоуддин Мансур. Оли-Имрон сураси. 106-107-оят. – Бишкек, 2001.

Бизга маълумки, Фирдавсий «Шохнома»си қадим Эрон ва Турон халқларининг ижтимоий-сиёсий, маданий-маиший турмуши ҳақида ёрқин тасаввур берувчи солномадир. Н.М.Шукуров дostonда рангларнинг семантик, символик, сюжетли мундарижасидан ўринли фойдаланилганлигини таъкидлаб, жумладан, шундай ёзади: «Воқеалар ривожининг ижобий ёки салбийлик тарафига ривожланиши билан золимларнинг мағлубияти ёки яхшиликнинг ғалабаси уларга мос ранглар билан берилади»¹. Ҳақиқатан ҳам, дoston билан танишиш жараёнида биз баён этилган фикрларнинг ёрқин исботига дуч келдик. Масалан, кун кеч бўлганда Фаридун Заҳҳокка қарши жангга чиқар экан, ундан яхшиликнинг хуш бўйи келаётганлиги, у бамисоли жаннат фариштасидай эзгулик, ёруғ келажакка умид уйғотувчи нажоткордай тасвир этилади. Ўйиборлиси, ундан таралаётган бўй оддий эмас, балки қимматбаҳо қора мушк эканлигида:

Қоп-қора чодирга буркангач олам,
Яхшилик кўзлабон келди бир одам.
Оёққа тушади қаро мушк бўйи,
Жаннат ҳури эди унинг ранг-рўйи².

Ёки:

Хурушига берди заъфарон гулоб,
Ёнида кўп йиллик ёқут ранг шароб³.

Ш. Турдимов халқ кўшиқларида ишлатилган рамзларни олти гуруҳга ажратади ва мазкур гуруҳнинг бирини ранг рамзлари ташкил қилади⁴. Дарҳақиқат, халқ оғзаки ижодида, хусусан, кўшиқ, лапар, дostonларда оқ ранг йигит, эр киши маъноларида қўлланилган бўлса, қизил ранг қиз, аёлнинг рамзи ўлароқ тушунилган. «Китоби Дада Кўркут»да хонлар хони

¹ Шукуров Ш.М. «Шах-наме» Фирдоуси и ранняя иллюстративная традиция. – М.: Наука, 1983. – С. 113.

² Фирдавсий. Шохнома. Танланган дostonлар. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1984. – Б. 61.

³ Кўрсатилан китоб. – Б. 37.

⁴ Турдимов Ш. Поэтические символы в узбекских народных лирических песнях: Автореф. дисс. ...канд. фил. наук: Ташкент, 1987. – С. 13.

Бойинтур йилда бир тўй қилади ва шундай фармон беради: «Ўғли борни оқ ўтовга, қизи борни қизил ўтовга қўндилинг, кимнингки ўғли-қизи йўқ бўлса, қора ўтовга ўтказинг, қора кигиз тўшанг, қора қўйнинг сонидан қўйинг, егани есин, емагани кетсин, ўғли-қизи бўлмагани эгам қарғандир, биз ҳам қарғармиз»¹.

Халқ қўшиқларидан бирига эътибор берайлик:

Қизил гул билан оқ гул,
 Хуш бўлибди ёр-ёр.
 Куёв қўлига келин
 Қуш бўлибди ёр-ёр².

Мазкур тўртликда ҳам «**қизил гул**» қизнинг, «**оқ гул**» эса йигитнинг тимсоли бўлиб келган.

Навбатдаги мисолда эса «оқ уй» бахтиёр турмуш кечираётган оиланинг рамзи ҳисобланади:

Оқ уйингга васса тердим,
 Санамадинг жуфти-тоқ.
Оқ уйингдан ёр чиқади,
Қоши қора, юзи оқ³.

Сариқ рангнинг кишилиқ жамиятининг ижтимоий-маданий, маиший турмушида қай даражада мувофиқлашганлигининг бадиий ифодаси халқ кўшиқларида яққолроқ намоён бўлади:

Гул сариқ, рангим сариқ,
 Сарғайганимни ким билур?
 Сарғайиб эшикда турсам,
 Меҳрибон ёрим келур?⁴

¹ Қўрқут ота китоби. Эпос // Ёшлик. - Тошкент, 1988. - № 5. - Б. 39.

² Ўзбек халқ ижоди. Гулёр. Фарғона халқ кўшиқлари. - Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1967. - Б. 165.

³ Кўрсатилган китоб. - Б.134.

⁴ Оқ олма, қизил олма. Ўзбек халқ кўшиқлари. - Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1972. - Б. 25.

Ёки:

Марвариддек ялтирайди янги ёр олган киши,
Заъфарондек сарғаяди ёридан айрилган киши¹.

Маълум бўлаётирки, лирик қаҳрамон юзининг ёрини кута-кута сарғайишини сариқ гулга муқоясаланиши, янги уйланган кишининг марвариддек ялтираб, айрилиқда кишининг заъфаронга ўхшаб сарғайиб кетишига зид қўйилиши ошиқ ва маъшуканинг ички кечинмаларини, айрилиқ, ҳижрон мотивларининг ёркинроқ очилишида муҳим ўрин тутган.

Узик мани қумитти,
Соқинч манга юмитти,
Кўнглум ангар амитти,
Юзу манинг сарғарур.

(Унинг севгиси мени ҳаяжонга солди, Бошимни қайғулар ўраб олди.
Кўнгул унга боғланиши билан, юзим сарғайди)².

Ошиқнинг ишқи тушган қиз ҳали «жабр» қилишга улгурмай туриб, унга эндигина кўнгил қўйиши биланок юзи сарғая бошлади. Демак, сариқ ранг нафақат айрилиқ, ҳижрон, ёр «жабр»ининг рамзи, балки муҳаббатнинг атрибутларидан бири эканлиги «Девон»да ўз тасдиғини топган. Шунингдек, бошқа бир тўртликда қора хол ёр гўзаллигининг ажралмас қисми эканлиги аён бўлади:

Булнар мёнїё улас кўз,
Қара мёңїз қїз їлїўз.
Андїн тамар тўка тўз,
Булнар їана ол қачар.

(Мастона кўзли, кўркам юзли, қоп-қора холли севиклим, ёноқларидан ёқимлилик томаётгандек мени асир қилади. Асир қилади-да, сўнг қочади)»³.

¹ Гулёр. Фарғона халқ кўшиқлари. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1967. – Б. 22.

² Кошғарий М. Девони луғотит турк. I том. – Тошкент: Фан, 1960. – Б. 87.

³ Кўрсатилган китоб. - Б. 92.

Ҳаёт ҳақиқатининг бадиий ҳақиқатга айланишида, кишилар қалбидаги орзу-армонларини, дард-аламларини, эзгу истак-ниятларини ифода этиш учун ранг тасвирлари, ранг символикаси ҳал қилувчи аҳамият касб этиши ўзидан бўлмаган.

Бош ёрилса бўрк ичида,

Қўл синса, енг ичида.

Сарғайиб адо бўлдим,

Чордеворнинг ичида.

Одатда, ўзбекларда бошга тушган қийинчилик, дард-аламни ошкора қилмаслик, чидамли бўлиш учун мазкур мақолни қўллайдилар. Эзилишнинг қайғу-ҳасрат, дард-алам чекишнинг чексиз даражасини англатиш учун гулдек яшнаган юз сомонга таққосланади.

«Оқ уйда бўлган киши олачиқда ҳам бўлади»¹ мақолидаги оқ уй устига оқ кигиз ёпилган ўтов бўлиб, одатда, хону беклар, кўчманчи чорвадорларнинг катта бойлари истиқомат қилганлар. Олачиқ эса олди очик, кичик, кўримсиз, ҳатто олдида эшиги бўлмаган ўтов ёки қапа. Бу мақол орқали бойлик билан керилмаслик, мағрурланиб кетмаслик ҳақида кишиларга сабоқ берилган. «Оқ кўнгиллининг юзи кўркам», «Оқ шунқорнинг боласи емлигига қарамас, емлигига қараса, шунқорликка ярамас» каби мақолларда эса «оқ» сифатловчиси ўзи боғланиб келган сўзлар билан софдиллик, мардлик каби чин инсоний туйғуларнинг ифодаланишига хизмат қилган. «Қизил»ни кўрса Хизр ҳам йўлдан озади» мақоли билан эса халқимиз бойликка учиб, ўз обрўсини ерга урадиган кишиларга киноя қилади.

Соч-соқолнинг оқариши қарилик етганлигининг бир белгиси. Кекса кишилар эса кўпни кўрган, тажрибали бўлишади, шунинг учун ҳам оқ

¹ Шомаксудов Ш., Шораҳмедов Ш. Ҳикматнома: Ўзбек мақолларининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўзбек совет энциклопедияси, 1990. – Б. 336.

соқолли кишида донолик, улуғлик хислатлари мужассамлашган бўлади. Юсуф Хос Ҳожибга кўра, кексарганда оқ кўнгилли ҳам бўлиш кишининг кўрки ҳисобланади:

Қайси бир бошга оққуш туси кирса,
Киши кўнгилни оққуш каби оқ тутиши керак¹.

«Алпомиш» достонида Бойбўри чопарларни Барчинга «...мактубни Алпомишнинг кўлига бердик», деб ёлғон айтишга мажбур қилиб жўнатади. Барчиннинг хатини ўқиб йўлга тушган Алпомишга узокдан қора кўринади. Яқинлашиб келганда у қора ўн чопар эди. «Ўн чопар Ҳакимбекни кўриб: «Оқ юзли – обрўли бўлдик», - деб отдан тушиб таъзим қилди»².

Кўринадики, туркий халқларнинг машҳур қаҳрамонлик эпоси «Алпомиш»да ҳам ранглар орқали кўплаб рамзий маънолар намоён бўлган. Масалан, Алпомиш Барчинни тушида кўргач, уни қутқаришга қатъий киришади: «...оқ кубба келган, қизил чиройли, хўб баркамол, яхши қиз экан», - деб отланиб ётибди»³.

Достондан маълум бўлишича, кўк ёки яшил рангли кийимни бадавлат, бахтиёр ҳаёт кечираётган кишилар кийишган:

Устимга кийганим менинг яшил, кўк,
Ғарибликда бўлармикан кўнгил тўқ.
Саман отли, саржиғали бек йигит,
Бир олтойга сиздан муҳлат сўрайин.

Ёки Барчин бир ўринда Қоражонга қарата:

Устима кийганим кимхоб кўк эди,
Сенга ўлжа бўлган Ҳакимбек эди.

Бадий адабиётда, жумладан, мумтоз шеърятда ранг билан бевосита алоқадор ҳақиқатлар тасвири муҳим ўрин тутди. Бу тасодифий ҳодиса эмас,

¹ Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. – Тошкент: Фан, 1971. – Б. 217.

² Алпомиш. Ўзбек халқ қаҳрамонлик достони. – Тошкент: Шарқ, 1998. – Б. 213.

³ Кўрсатилган китоб. Б. 243.

албатта. Чунки Одам Ато туғилиб, кўз очган дунё рангли дунёдир. Шунинг учун ранг инсонга алоҳида таассурот бағишлайди. Зеро, Қуръони каримнинг ҳам бир неча оятларида дунёнинг барча яратиклари турли-туман рангларда яратилганлиги айтилади. Масалан, бу ўринда: «... Оллоҳдан ҳам гўзалроқ ранг бергувчи борми?...»¹, «Оллоҳ осмондан сув (ёмғир-қор) ёғдириб, унинг ёрдамида рангу рўйлари турли-туман бўлган меваларни чиқарганимизни кўрмадингизми?», «Яна тоғлар орасида оқ-қизил - ранго-ранг йўл(ли тоғлар) ҳам, тим қора (тоғлар) ҳам бордир»², «Шунингдек, одамлар, жониворлар ва чорва ҳайвонлари орасида ҳам ранг-баранглари бордир...»³ каби оятларни эслатиш мумкин.

Ислом санъати ўзининг юксак жозибадорлигига қарамасдан, устун тартиблилиги билан ажралиб туради. Шеърларда ҳаддан ташқари кўп бўлган хиссиётлар ўлчамда, қофияда қатъий қоидалар билан мураса қилади. Оламнинг рангли манзараси ҳам худди шундай: бир қарашда гўё туганмас кўп рангли, ранг-барангдек, лекин аслида ҳар бир ранг ўз ўрнида, ҳар бирида муайян маъно ёки рамз яширинган бўлади.

Бадий адабиётдаги ранг символикасини чуқурлаштирган назария «вахдат ул-вужуд»дир. Бу назарияга кўра олам, ундаги жамики нарсалар Оллоҳ сифатларининг зухурланиши, тажаллисидир.

Таъкидлаш зарурки, вахдат ул-вужуд гарчи диний-фалсафий тушунча бўлса-да, лекин у шоирлар ижодида, аниқроқ айтганда, бадий асарларида ҳам кенг талқин этилган. Бунинг исботини Шарқнинг машҳур шоирлари ижодида яққол кўриш мумкин. Улуғ ўзбек шоир ва мутафаккири Алишер Навоий ижодиёти ҳам бундан мустасно эмас.

Аввало шуни айтиш лозимки, вахдат ул-вужуд масаласи Навоийнинг лирик ва эпик асарларида ўзининг изчил бадий талқинини топганлиги

¹ Қуръони карим. Ўзбекча изоҳли таржима. Алоуддин Мансур таржимаси. – Бишкек, 2001. – 2:138

² Кўрсатилган китоб. - 35:27

³ Кўрсатилган китоб. - 35:28

билан ажралиб туради. Бунинг эса асоси бор. Воқеан, Навоийнинг бу борадаги карашлари чуқур ҳаётӣй ва мантиқӣй заминга эга эди. Дастлаб, улар ҳақида тўхталмай туриб, улуг шоир ижодидаги бу масаланинг талқинини тадқиқ этиш мушкул.

Навоий ижодида ваҳдат ул-вужудни мустаҳкамлаган илк манбалар Қуръони карим ва ҳадислар эканлиги равшан. Хусусан, Қуръонда Оллоҳ тавҳиди чуқур асосланган. Шу сабабли барча сўфӣйлар ва мутасаввиф шоирлар бу борада унга таянишади. Мутасаввиф шоир Санойи илоҳӣй тажаллиётни қуйидагича поэтиклаштирган:

Ранг-баранг акс этса-да, ашёлар жами,
Бир рангга айлантирар ваҳдатнинг хуми.
Рангларнинг бирлашиши ҳамма у бўлгандир,
Ипнинг ҳам нозиклашиб, бир тола бўлганидек¹.

Маълумки, тасаввуф тариқатлари жуда хилма-хил бўлиб, ислом дунёсида XII-XIV асрлардаёқ унинг асосӣй тармоқлари шаклланиб улгурган эди. Ўрта Осиё ҳудудларида, асосан, яссавия, суҳравардия, кубравия, мавлавия, қодирия, нақшбандия сулуклари тарқалган.

«Кубравия, нақшбандия тариқатлари ақидасига кўра, зикр билан машғул бўлган солиқ юрагида бирин-кетин қизил, сариқ, оқ, яшил ва мовий рангда нурлар зуҳур бўлади. «Якранг», «кофирбачча», «Кўҳи Қоф» каби атамалари билан англатилган рангсизлик ёки якранглик эса Ваҳдат оламидан иборатдир. Шунингдек, ваҳдати вужудчи мутасаввифлар динлар орасидаги фарқларни бир ранг фарқидан иборат деб биладилар, ҳаммасининг асли рангсизлик эканини сўйлайдилар, шу сабабдан ҳаммасига тенг, бир кўз билан боқадилар»².

¹ Абдукодиров А. Тасаввуф ва Алишер Навоий ижодиёти: Филол. фан. док. дисс. – Тошкент, 1998. – Б. 26.

² Даврон Х. Шаҳидлар шоҳи. – Тошкент: Қатортол-Камолот, 1998. – Б. 141.

Шаркдаги сўфийлик тариқатларини чуқур ўрганган инглиз олими Тримингэм солиқнинг «рангдан рангга ўтиш»¹ ҳолатини жадвалда куйидагича кўрсатади:

«Семь стадий суфизма»²

№	1	2	3	4	5	6	7
А	Плотская душа	Порицающая душа	Вдохновенная душа	Успокоенная душа	Удовлетворенная душа	Принятая душа	Совершенная душа
Б	Путешествие к богу	Путешествие с помощью бога	Путешествие под богом	Путешествие с богом	Путешествие в боге	Путешествие от бога	Путешествие в бога
В	Мир удостоверенный (чувствами)	Мир перешейка	Мир духовных существ	Мир истинного	Мир основ	Мир сокрытого	Мир множественности и единственности
Г	Состояние склонности к страстям	Состояние любви	Состояние страсти	Состояние единения	Состояние кончины или перехода	Состояние смятения	Состояние обитания (в боге)
Д	Обиталище: грудь	Обиталище: сердце	Обиталище: дух	Обиталище: тайна (сердца)	Обиталище: Тайна тайны	Обиталище: Глубоко внутри	Обиталище: убежище («земля») тайны
Е	Шари'а	тарика	Ма'рифа	хакика	вилайа	Зат аш-шари'а	Зат ал-кулл
Ж	голубой	желтый	красный	белый	зеленый	черный	бесцветный

Сўфий назариётчилари ҳам рангга катта эътибор берганлар. Унда инсон онгига таъсир этувчи кучли эмоционал, рухий куч-қувватни кўра билганлар. Шу боис «ранг назарияси» сўфийликнинг фалсафий-эстетик таълимотини теран идрок қилишда тўлдирувчи вазифани бажарган.

¹ Талвин – бир рангдан бошқа рангга ўтиш, бир ҳолдан бошқа ҳолга ўзгаришдир. Талвиннинг натижаси тамкин ҳисобланади. Тамкин – бир манзилда қарор топмоқ, вазминлик ва рухий улуғворликка эришмоқ маъносини англатади. Талвиннинг энг олий даражаси «Ҳақ рангига бўянмоқ»дир.

² Тримингэм Дж. С. Суфийские ордены в Исламе. – М.: Наука, 1989. – С. 128.

Шунингдек, ранг сўфийликнинг мураккаб рамзлари моҳиятини англашда ёрдам беради. «Рангнинг кенг рамзий талқини Бохарзийнинг «Аврод ул-аҳбоб ва фусул ул-одоб» китобида кўрсатиб берилган: «Чин сўфий қаерда бўлишидан қатъи назар, доимо ё Оллоҳнинг гўзаллигини (яъни илоҳий гўзалликни) мушоҳада қилиш ҳолатида, ё Оллоҳнинг буюклигини (яъни илоҳий қудратни) ҳис қилиш ҳолатида ёки Илоҳий моҳиятни ҳис қилиш ҳолатида бўлиши керак. Биринчи ҳолатда қора рангли, иккинчи ҳолатда оқ рангли, учинчи ҳолатда эса фақат қора ёки оқ эмас, кўк, яшил, сариқ ва бошқа рангли кийим кийишга ҳам рухсат этилади»¹.

Шу нарса аниқки, Ислом динида қарама-қаршиликлар кураши ва бирлиги қонуни амал қилмайди, балки уларнинг доимий уйғун эканлигини назарга олиб фикр юритиш тўғри бўлади. Унда тун ҳам кун каби ижобий ходиса саналади. «Оллоҳ тунни инсон учун ёпинчиқ қилиб, уйқуни хотиржамлик қилиб яратди». Бу қоронғуликнинг салбий эмаслиги ва кунга қарши қўйилмаслигига ишорадир. Шайтон ҳам қора эмас, оловли, олов эса кизил ранг – нафсга яқин туради. Соя ҳам салбий эмас, балки, ёруғликни тўлдириб туради. Бу ҳақда «Қуръон»да яна шундай дейилади: «(У икки жаннат серсув ва серяпроқликдан) қорамтирдирлар»².

Анъанавий шеърятнинг кўпгина намояндалари каби Навоийнинг қарашларида ҳам Шарқда кенг тарқалган ва тасаввуф билан бевосита алоқадор тажалли таълимотига таянилади. Шоирнинг бир ғазалида бу фикрларнинг ажойиб бадиий ифодаси мавжуд:

Рокиб ўлғоч, қилди шабрангини ҳар ён жилвагар,

Соя гарчи кўп зухур эмас қуёш бўлғач бийик³.

¹ Курбанмамадов А. Эстетическая доктрина суфизма. – Душанбе: Дониш, 1987. – С. 41.

² Қуръони карим. Ўзбекча изоҳли таржима. Алоуддин Мансур таржимаси. – Бишкек, 2001. – 55:64

³ Алишер Навоий. Наводир уш-шабоб. МАТ. IV том. – Тошкент: Фан, 1989. – Б. 242 (Бундан кейинги мисоллар Алишер Навоийнинг 20 жилдлик мукамал асарлар тўпламидан олинганлиги учун қавс ичида китоб жилди ва саҳифаси кўрсатилади – С. Ў.).

Мисралар мазмунидан шоир учун бутун дунё Оллоҳнинг гўзаллигидан иборатлиги ва унинг тимсоли моддий оламда акс этганлигини англаш қийин эмас. Сўфийлик гўзалликни уч асосий босқичга бўлади: 1- мутлақ, ўзгармас, илоҳий гўзаллик; 2- мутлақ гўзалликнинг тажаллиси бўлган моддий оламдаги нарса ва моддият гўзаллиги; 3 - инсоннинг ҳаракатлари билан боғлиқ илоҳий гўзаллик ва кўринмас гўзаллик»¹.

Биз юқорида қайд этганимиздек, Оллоҳнинг гўзаллиги ўзи яратган нарсаларда, предметларда, моддий оламда мужассам. У сувда, яшилликда, юлдузда, ой, қуёш ва ҳатто чиройли қизнинг юзи ва зулфида акс этади. Тадқиқотда саналаётган тимсолларнинг мазмун-моҳияти таъкидлаб ўтилган назария билан боғлиқ ҳолда ёритиб борилади.

Ишқ ва муҳаббат изтироблари, ошиқ ва маъшуқа кечинмалари, айрилиқ ва ҳижрон туйғулари, шунингдек, ўзаро турли инсоний муносабатларда юзага келадиган ҳолатларнинг поэтик тасвирида ранглардан фойдаланиш Атоийи, Лутфий, Гадоий ижодида ўзига хос мактаб вазифасини ўтаган. Жумладан, қуйидаги байтда Атоийи тазод санъати ёрдамида – **зулф-юз, қаро – оқ** – сўзларини зидлаш билан - айрилиқ изтиробида қолган лирик қаҳрамон ҳолатини ишонарли чизади:

Жудо бўлғали мен зулфу юзунгдин,
Кўзумга не **қаро** кўринди, не **оқ**².

Яъни, ёрнинг тундай **қаро** зулфидан ҳамда кундай **оқ** юзига боқишдан жудо бўлган ошиқнинг кўзига энди дунёдаги гўзал нарсаларнинг бирортаси кўринмайди. Ҳақиқатан ҳам, қадрли, суюкли кишисини ёки зарур нарсасини йўқотган одамнинг кўзига ҳеч нарса кўринмай қолиши мумкин. Бу ерда **қаро, оқ** дейилганда фақат шу рангдаги нарсаларгина эмас, балки кенгроқ маънода ҳамма нарса кўзда тутилган.

¹ Курбанмамадов А. Эстетическая доктрина суфизма. – Душанбе: Дониш, 1987. - С. 9.

² Атоийи. Танланган асарлар. – Тошкент: Бадиий адабиёт, 1960. – Б. 93.

Шоир Гадоий ижодида ҳам оқу қаронинг жуфтлаштирилиши орқали юқоридаги мисраларга мазмунан яқин байт учрайди:

Оқу қарони танимон ўзга бу дори дунёда,
Ошиқи содиқ ўлғоли **оразу зулфу холина**¹.

Байт мазмунидан кўриниб турибдики, лирик қаҳрамон “бу дори дунёда” ёрнинг “ оразу зулфу холи”дан ўзга “оқу қаро”ни (ҳеч нарсани) танимасликка аҳд қилган, яъни ундан ўзгага назар ташламасликка онт ичган садоқатли ошиқ тимсолидир.

Қаро отлик оқ бегим, бу не юруш бўлур, не жавлон,
Жиловингни тортароқ тутки, улусда қолмади жон².

Қора от устида жавлон уриб елиб бораётган оппоқ юзли малакнинг кўрганларнинг ақлидан бегона қилаётган гўзал тасвири Шарқ миниатюра санъатини ёдга туширади³.

Бошқа бир қатор байтларда шоир ийҳом воситасида оқ рангни бир неча маъноларда қўллайди.

Шул ҳаловатким топибтур тузлуқ эрнидин бу жон,
Гар унутсам ҳаққини, қилсун кўзумни ул туз **оқ**.
Ул **қаро кўзумдин** айирдинг кўра олмай рақиб,
Эй **қаро юзлуқ**, илоҳий, тушса шум кўзунга **оқ**⁴.

Агар чуқурроқ разм солинса, халқ оғзаки ижодида ҳам, ёзма адабиётда ҳам оқ рангни қора ранг билан ё қарши, ё ёнма-ён ва ё жуфтлаш, шунингдек, муқояса қўйиш орқали турли хилдаги ҳолатлар, манзаралар яратилган. Инсон учун энг қадрли бўлган кўзда ҳам оқ ва қора рангларнинг мутаносиблигидан гўзаллик ҳосил бўлган. Кўзга оқ тушиши касалликнинг бир тури ва кўзнинг фақат оқ рангда бўлиши хунукликнинг юқори

¹ Гадоий. Девон. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1973. – Б. 120.

² Кўрсатилган китоб. – Б. 114.

³ Қаранг: Шарқ миниатюра мактаблари. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1989. – 184 б.

⁴ Кўрсатилган китоб. – Б. 71.

даражасидир. Гадоийнинг лирик қаҳрамони ҳам Оллоҳ яратган гўзалликларни кўриш учун берилган кўздан ғаразли мақсадларда фойдаланган рақибга қарата, унинг қаро кўзи – дилбаридан айиргани учун **қаро юзлик** деб мурожаат қилади, кўзунгга оқ тушсин дея нафратини ифода этади.

Мавлоно Лутфийда эса ранг билан боғлиқ байтлар янада гўзал, энг нозик маъноларнинг поэтик тасвирлари учрайди. Масалан:

Фироқингда тўкайин ёш нақдин,
Қаро кунлар учундир **оқ ёрмоқ**¹.

Мазкур байтдаги сифатлаш тарзида ишлатилган “қаро” ва “оқ” ранглари муайян рамзий маъно касб этмоқда. Лирик қаҳрамон ёр фироқида тўкаётган кўз ёшлари “қаро кунлар” учун аталган “оқ ёрмоқ”, яъни маблағдир. Бу байтда шоир тамсил санъатидан усталик билан фойдаланиб, халқ орасидаги бир удум – қора кунлар учун атаб маблағ асраб қўйишдан лирик қаҳрамоннинг хижрон дамларидаги реал ҳолатини тасвирлашга эришмоқда.

Шоирнинг бир ғазалида шундай мисралар бор:

Хони висолидин манга тегмас наволае –
Ким, **мавти аҳмар** отлиғ анинг интизори йўқ².

Юқорида таъкидлаганимиздек, мумтоз адабиёт вакиллари ижодини тасаввуфий жиҳатларини яхши англамай туриб, мисралар замиридаги маъноларни тушуниш қийинлашади. Мавлоно Лутфий тариқат сулукларини адо этган мутасаввиф шоирлардан эканлиги, юқоридаги байтлар соф тасаввуфий мазмунда эканлигига ишорадир. Байтдаги «мавти аҳмар» иборасида тариқатнинг маълум босқичларини ўтаётган солиқнинг руҳоний ҳолати баён этилган. Тасаввуфнинг машҳур намояндаларидан Нажмиддин

¹ Лутфий. Сенсан севарим. Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1987. – Б. 114.

² Кўрсатилган китоб. Б. 117.

Кубронино «Тасаввуфий ҳаёт» китобида солиқ пирга қўл берганидан сўнг нафсини тарбияламоғи лозимлиги баён этилар экан, жумладан, шундай дейилади: «Ихтиёрий ўлим борлиқ ва дунё билан боғлиқ ишлардан бутунлай фоний (фанойи куллий) бўлмоқдир... (Нафсининг) Ўлим(и) ҳам бир неча хилдир:

Мавти аҳмар (қирмизи ўлим). Бу нафсининг хоҳиш ва истакларига қарши туриш эрур.

Мавти абйаз (оқ ўлим). Бу очлик билан қорин талабларини ўлдириш.

Мавти аҳдар (яшил ўлим). Бу арзон мато парчаларидан ямоқли кийим кийишдир. Чунки янги кийим дунё билан боғлиқ орзу ҳисобланади.

Мавти асвад (қора ўлим). Бу халқнинг жабру жафосига таҳаммул этмоқ эрур. Бунга «фано филлоҳ» ҳам дейилади, яъни бутун феъл ва ҳаракатларни маъшуқанинг феълида фоний қилмоқдир»¹.

Биз кейинги фаслда Навоийнинг устоз сўз санъаткорлари лирикасининг мазмунни бой ҳамда теран мундарижада, инсоний ҳиссиётларни нозик ва жозиб шаклларда бериш каби муҳим жиҳатларини ўрганганлигини кузатиш мумкин.

1.2. Алишер Навоий ғазалларида ранглар ва уларнинг маъно миқёслари

Юқорида ранг билан боғлиқ равишда кишилар ҳаёти, уларнинг турли ижтимоий-сиёсий, эстетик, маънавий-руҳий, диний-фалсафий қарашлари ҳақида баҳс юритилди. Аслини олганда, рангнинг барча маъно қирралари ер юзидаги бутун борлиқни ўзининг нури тажаллисидан пайдо қилган Оллоҳнинг қудратига бориб тақалади. Алишер Навоий назмидаги рангга

¹ Шайх Нажмиддин Кубро. Тасаввуфий ҳаёт. – Тошкент: Мовароуннаҳр, 2004. – Б. 47.

доир бадий тасвирлар Оллоҳнинг яратувчилик қудратини, илоҳий гўзалликни нечоғли теран мушоҳада қила олганлигидан далолатдир.

Биз ўз тадқиқотимиз учун «Хазойин ул-маоний»нинг академик нашрини асос қилиб олдик. Лекин зарур ўринларда Навоийнинг «Бадоеъ ул-бидоя» ва «Наводир ун-ниҳоя» девонларига таяндик.

Ё.Исҳоқовнинг маълумотига кўра, «Хазойин ул-маоний»да тасвир бошидан охирига қадар изчил ранг билан боғлиқ ҳолда борган 31 та ғазал («Ғаройиб ус-сиғар»да 9 та, «Наводир уш-шабоб»да 7 та, «Бадоеъ ул-васат»да 8 та, «Фавойид ул-кибар»да 7 та) бор¹. Биз тадқиқот жараёнида мазкур ғазаллар билан танишиб чиқдик. Шу билан бирга, девон таркибидаги ғазалларнинг у ёки бу ўрнида қўлланилган ранг маъносидаги сўзларни имкон даражасида ҳисоблаб, уларни қуйидаги жадвалда умумлаштирдик:

қора	қизил	яшил ёки кўк	оқ	сарик
544	521	164	127	104

«Ранг» кўп маъноли ва шаклдош сўз бўлиб, Навоий асарларида қуйидаги маъноларда келган:

1. Ранг – бўёқ, тус²;

2. Хил, тур, турлилик:

Ким неча ранг раёҳин уза эскан бирла,

Ел ҳарири, қоғоғой бўлмоғи мумкин эрмас

(4-741).

3. Наф, фойда:

Ранг йўқтур чун қизил гулдин санга, эй андалиб,

Эл қулоғин асру кўп ёлқитма фарёдинг била

(3-418).

¹ Исҳоқов Ё. Навоий поэтикаси. – Тошкент: Фан, 1983. – Б. 124.

² Биз тадқиқотимизда асосан мазкур сўзнинг шу – биринчи маъноси ҳақида фикр юритамиз.

4. Кўриниш; юз, башара; ҳолат:

Елга ҳамроҳ оташин гул майл этар базминггаким,
Бўлғай ушбу важҳ бирла рангу бўюнғ садқаси

(4-618).

5. Ўхшаш, монанд:

Қоши узра қавси қузаҳ вусмаси,
Вафо рангидан келди, албатта тоқ

(2-233).

6. Юриш-туриш, интизом, тартиб, сулук:

Чун замон аҳли замона ранги тутмоқдур зарур,
Даҳр нофаржом учун эл ҳоли нофаржомдур

(3-103).

7. Бойлик; мансаб, ҳукм, амал, даража, мартаба, обрў:

Ҳам Ҳусайний сўзидин ранги ғариб,
Ҳам ғариби дамидин байти ажаб

(4-689).

Ранг шаклдош (омоним) сўз сифатида «Фарҳод ва Ширин» достонида «тоғ эчкиси» маъносини билдирган:

Балиғ сайд айлабон ҳар ён наҳанги,
Нечукким **ранг** сайд этгай паланги.

(8-124).

Алишер Навоий шеърларида оқ рангнинг софлик, тўғрилиқ, яхшилик, ёруғлик, улуғлик, адолат, энг асосийси, гўзаллик маънолари кенг ёритилган. Шоир ошиқ кўнгил қўйган дилбарни тасвирлар экан, унинг қора қошу кўзи, сунбул сочлари, ёкут лаблари ёки оқ юзи, ёхуд сарвдек қадди-қоматини таърифлаш билан кифояланиб қолмай, ёрнинг ҳуснига ҳусн қўшиб турган энг кичик нарсаларни ҳам эътибордан четда қолдирмайди. Масалан:

Оқ уқор ўтоғаси чобуксуворим бошида,

Уйлаким хатти шуои айлагай зоҳир қуёш

(5-178).

Байтнинг иккинчи мисрасида тасвирланган ҳодиса олдинги мисрадаги маҳбубанинг ҳолатига ташбеҳ этилган. Яъни қуёшнинг бутун ёруғлиги, тафти-ҳарорати, гўзаллиги унинг шуълалари ёрдамида намоён бўлганидек, гўзал қизнинг бор чиройи бошига оқ пардан жиға таққанда бирдан кўзга ташланишига қиёсланади.

Оқ уй ичра ҳар недур зоҳирдур ул юз тобидин,

Шамъ бўлса уйда, ташқаридин бўлур зоҳир бари

(5-412).

Мазмуни: Шам ёритиб турган хонадаги нарсаларни бемалол кўриш мумкин бўлганидек, кишининг тоза, оқ кўнгил(оқ уй)лиги унинг порлоқ, мусаффо чехрасидан кўриниб туради.

Ғазалларда оқ рангнинг *кофурий*, *сиймгун* каби қатор арабча, форсча маънодошлари қўлланилиши бевосита асарнинг таъсирчанлигини, бетакрорлигини таъминлаган. Шу билан бирга, лирик қаҳрамоннинг ҳол ва кайфиятларини очиқ беришга хизмат қилган.

Саҳфайи кофур уза **мушкин рақам**ким айламиш,

Гўйиё **субҳи саодат** узра **давлат шомидур**

(3-147).

Кўринадики, Алишер Навоий ҳам оқ ва қора рангни уларнинг моҳиятидан келиб чиқиб қўллайдики, натижада бир-бирини табиий равишда тақозо этади. Лекин, юқорида айтганимиздек, шоир уларнинг арабча кофур (оқ) ва мушкин (қора) шаклидан фойдаланган. Байт мазмунига кўра, қалам билан саҳфайи кофурий (оқ варақ ёки саҳифа) узра мушкин рақам (қора сиёҳ билан ёзилган битик) битилган бўлиб, у ҳеч қачон ўзгармасдир. Гўёки бахт-икбол тонги отганда ортидан молу давлатнинг қора сояси кўланка ташлаб тургандек. Оқ ва қора ранглар қарама-қаршилигида тақдири азалнинг

ҳақлиги, кун ва туннинг алмашинуви, инсон ҳаётининг яхши ва ёмон кунлари каби чуқур фалсафий мазмун яширинган.

Ёки бошқа бир байтда чин ошиқлик шунчаки осон иш эмаслиги, жисм ҳижрон кўраси (оловхонаси)да куйиб, покланиб, соф маъдан (олтин)га айланмагунча, сариқ юзда оқ ёш доналари сочишдан наф йўқлиги айтилади:

Сиймгун ашк ўлмоқ олтундек юз узра не осиф,

Жисм ҳижрон кўрасида бўлмайин холиси ёр

(6-137).

Навоийнинг кўпгина ғазалларида сариқ ёки олтин ранг билан боғлиқ ҳижрон муҳаббатнинг муҳим бир белгиси ўлароқ қаралади. Мазкур мисралардан билинадики, кўз ёши-ю сарғайган юз ҳам ҳали чин муҳаббатга далил бўла олмас экан.

Тасаввуф адабиётида, туркий шоирлар, шу жумладан, Алишер Навоий ижодида ҳам май атамаси, унинг турли даражадаги рангларини англатувчи майи аҳмар (қизил май), майи гулфом (қизғиш май), майи жигаргун (тўқ қизил май) шаклларига тез-тез дуч келинади. Лекин ишқ шаробидан тотиб, муҳаббатга гирифтор бўлган, энди ёрнинг ҳажр ўтидан яра бўлган кўнглига ундан ҳам кучлироқ бўлган бодаи кофургун (оқ май) дурдидан (қуйқасидан) яна унинг ўзидан малҳам сўраётган ошиқ фақат Навоийнинг лирик қаҳрамонидир.

Кўнглум ўлди ҳажр ўтидин реш, эй соқий, менга

Бодаи кофургун дурдидин олиб марҳам эт

(5-78).

Навоийнинг бутун истеъдоди ана шу «мазҳари комил» – инсонни улуғлашга, унинг гўзаллик оламини кўрсатишга, эзгу фикр-туйғуларини мадҳ этишга бағишланган. Тадқиқот жараёнида таҳлили кўриладиган мисолларнинг аксариятида ҳам комил инсон тимсолининг у ёки бу шаклда бадиий тасвири ўз аксини топганлиги равшанлашиб боради. Бунда шоир

ғазал жанрининг янги қирраларини кашф этиб, тасвирда оригиналликка эришади.

Навоий ўз қаҳрамони руҳиятидаги ишқ билан боғлиқ турфа ўзгаришларни акс эттиришда тасвирланаётган ҳолат ва реал табиат ходисалари ўртасида бадий уйғунлик ярата билишга эришган. Фикримиз тасдиғи тариқасида ҳавола этилаётган мана бу байтда ошиқнинг маъшуқаси билан дийдорлашуви натижасида юзага келган ҳолат қаламга олинган:

Хар аёғидин ўтук тортиб, аритсам юз била,
Тер гулобин ул хино ёққан **кафи гулноридин**
(4-461).

Шайхзода домла бир ўринда: «... классик эстетика нормаларини қабул қилган шоир (**Алишер Навоий** – изоҳ бизники - **С.Ў.**) бу элементларга янгилик киргизишга, ўзидан илгари поэзияда тутилмаган образ ва усулларни қўллашга уринди»¹. Дарҳақиқат, «Хазойин ул-маоний»нинг ҳар бир девонига бир нечтадан ранг радифли ғазаллар жойлаштирилганки, бу бошқа ижодкорларда учрамайди. Жумладан, «Наводир уш-шабоб»да оқ радифли қуйидаги ғазал эътиборга моликдир. Биз юқорида фикр юритган байтлардаги оқ ранг ифодалари ушбу ғазалда ўзининг яхлитлигини топган, десак хато бўлмайди:

Ашқдин бўлди қарорғон кулбайи вайроним **оқ**,
Кулбаи вайрон демаким, дийдаи гирёним **оқ**.

Ишқ ўтининг дудидин ҳинду бўлубмен ёрға,
Ашқ юғандин нечук бўлғай тани урёним **оқ**.

Баски кўз боғиға берди оразинг ҳижрони су,
Хар сари гуллар очибдур бу ики бўстоним **оқ**.

¹ Шайхзода М. Ғазал мулкининг султони. VI томлик. IV том. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1972. – Б. 196.

Сабр тифли мактабимен, ўргана олмон сабақ,
Йиғламоқтин чун бўлди лавҳи дабиристоним **оқ**.

Ваҳ, не кун бўлғайки ногаҳ ул қуёш айлаб тулуъ,
Юзидин бўлғай қарорғон хужрайи айвоним **оқ**.

Шоми ҳажрим этса, тонг йўқ, ногаҳон гар субҳидек,
Жилвагар бўлса либосин айлабон жононим **оқ**.

Рўзгорим дайр аро қилди қаро чун муғбача,
Қолмаган бўлса тонг эрмас чехраи имоним **оқ**.

Эй Навоий, халқни баским ўқурда йиғлатур,
Ашк сайлидин бўлур борған сайи девоним **оқ**

(4-231).

«Навоий ғазал услубининг имкониятларидан шу қадар маҳорат билан фойдаланадики, натижада, шоир ғазалиёти поэзиямизда ҳеч пайт мисли кўрилмаган гўзаллик, нафосат, дард гулшанига бориб етди... У ғазалларида сўзни тирик вужуддай ҳаракатлантирди, ғазалда сўз «жилвасига намойиш, жамолига оройиш» берди»¹, – дейди адабиётшунос олим И. Ҳаққулов. Юқоридаги шеърнинг ҳар байтида қўлланилаётган “оқ” сўзининг хилма-хил маънолари мазкур фикрларни қувватлайди.

Шуни алоҳида қайд этиш керакки, ранг маъносидаги «оқ» сўзи соф туркийча бўлиб, араб алифбосида أқ шаклида ёзилади. У форс тилидаги «сафид», араб тилидаги «баёз» сўзи билан бир маънодадир. Араб тилида мана бу шаклда ёзиладиган عاق - «оқ» сўзи «саркаш, бош тортган, юз

¹ Ҳаққулов И. Абдиат фарзандлари. – Тошкент: Ёш гвардия, 1990. – Б. 167.

ўғирган»¹ деган маъноларни билдиради. Демак, бу сўз ўзбек тилидаги ранг билдирувчи «оқ» билан омонимлик (шаклдошлик) муносабатини ҳосил қилган. Лекин мазкур сўзларнинг бир маънода ишлатилиши оқибатида баъзи бир чалкашликлар келиб чиққан. Масалан, К.Т.Мустаев «Алпомиш» достонининг тадқиқига бағишлаб ёзган монографиясида оқ рангнинг юқорида саналган бир қанча ижобий маъноларда қўлланилишини ёзади ва достондан мисоллар келтиради. «Алпомиш» достонида чоҳдан қутулиб, ота юртига қайтган Ҳакимбек кўп номаъқулчиликлар қилган Ултонтозга қарата:

Отасини урган оқ бўлади², –

дейди. К. Т. Мустаев мисрадаги «оқ» рангини достонда қўлланилган ягона салбий маъно ўлароқ изоҳлайди³. Филология фанлари доктори Х. Эгамов ҳам туркий халқлар эртақларида ранглар символикасига бағишланган мақоласида «оқ қилдим», «оқпадар» каби иборалар таркибидаги «оқ» рангининг салбий маънода қўлланилаётганини ёзади⁴.

Бизнингча, «оқ падар», «оқ қилмоқ» ибораларидаги «оқ» компонентининг ранг билдирувчи оқ сўзига алоқаси йўқ. Аслида «оқ падар» – оқ – рад этилган, падар – ота, яъни «ота томонидан рад этилган» деган маънони билдиради. Араб тилидаги шаклдош «оқ» сўзининг туркий тилларга ўзлашиши оқибатида маъноси бошқа-бошқа, аммо шакли бир хил бўлган икки сўз пайдо бўлган. Уларнинг аралаш ишлатилиши сабабли чалкашлик келиб чиққан. Чунки биз оқ сўзи бирор ўринда «рад этилган» маъносида ишлатилганлигига гувоҳ бўлмаймиз.

¹ Навоий асарлари луғати. Тузувчилар: П. Шамсиев ва С. Иброҳимов. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1973. – Б. 493.

² Алпомиш. Ўзбек халқ қаҳрамонлик достони. – Тошкент: Шарқ, 1998. – Б. 308.

³ Мустаев К.Т. Поэтика цвета и числовых знаков-символов в «Песне о Роланде» и «Алпамыше» – Самарканд: Зарафшон, 1995. – С. 152.

⁴ Эгамов Х. Цветовая символика в тюркских сказках // Адабий мерос. - Тошкент, 1988. – № 2. – Б. 62.

Шайх ул-машойих Аҳмад Яссавий тўртликларида оқ ва қора ранглар зидлигида чуқур маърифий-тарбиявий ғоялар ифода этилган:

Сочу соқол хўб оқорди, кўнгул қаро,
Тонгла борсам ё пучакман ёхуд саро.
Ким «аласту би роббукум» демиш вақто,
Билолмасман қаю жамъдин бўлдум мано¹.

Болалик дамлариданоқ сўфий шайхларга эътиқоди ва эътимоди кучли бўлган Алишер Навоий уларнинг меросини ҳам кунт билан ўрганди. Шундай ижодий изланишлар самараси сифатида Навоий шеъриятида жонли тасаввур уйғотувчи тимсолий лавҳалар, ҳаётий кузатишлардан озиқ олган завқбахш қиёслар, халқона донишмандлик руҳидаги таъсирли ифодалар ўрин топди.

Оқара бошлади бошу тўкула бошлади тиш,
Сафар яроғини қилғилки, тушти бошингга иш
(6-168).

Ёки:

Шабобнинг ҳавасидан соқолни ранг этма,
Оқорса сабза, кўкармак яна не имкондур
(6-97).

Ёки:

Улким соқол бўяр ҳаваси тушти бошиға,
Бўлмоқ соқол қора, не осиф чун оқарди бош?
(4-183).

Биринчи байтда қарилик аломатлари – сочларнинг оқариши, тишлар туша бошлаши боқий дунёга сафар қилиш вақти келганлигидан хабар бериши ҳақида сўз юритилган бўлса, иккинчи ва учинчи байтларда кексаликни бўйнига олмай, йигитлик даврини кўмсаб, соқолини бўяшга тутинган кишига қуриётган майса қайта кўкармаганидек, соқолни қорага

¹ Яссавий А. Девони ҳикмат (янги топилган намуналар). – Тошкент: Мовароуннахр, 2004. – Б. 24.

бўяган билан сочининг оқини яшириб бўлмаслиги киноя тарзида айтилади. Бу ҳолатлар Навоийни фалсафий руҳ билан йўғрилган ҳаётий хулосалар чиқаришга ундаган. Унда навоиёна тафаккурга хос мантиқий мушоҳадакорлик, кичик бир деталь атрофида фикрларнинг боғланган силсиласини ҳосил эта билиш хусусияти сезилиб туради.

Фузулий ёшлик йиллариданоқ Навоий шеърятининг бетакрор оламига ошно бўлди ва бунинг натижаси ўлароқ, унинг ижодида қатор ғазал ва мухаммаслар яратилди. Қуйидаги ҳавола этилаётган байтда у устоз анъаналарини давом эттиришда маҳорат кўрсатган:

Верди рихлатдин хабар **мўйи сафиду рўйи зард**,
Чехраи **гулгун** ила **зулфи паришонни** унут!¹

Демак, шоирнинг айтишича, соч-соқолнинг оқариши ва юзнинг сарғая бошлаши боқий дунёга сафар қилиш пайти яқинлашганидан далолат беради. Шундай экан, ёшликнинг ҳою-ҳавасларидан воз кечиб, бу сафарга тайёргарлик кўриш лозимлигини уқтиради.

Маълумки, ахлоқий-фалсафий, панд-насихат мазмунидаги фикр ва ғояларнинг бадиий ифодаси қитъанинг жанр хусусиятини ташкил қилади. Алишер Навоийнинг «Наводир уш-шабоб» девонидан бир қитъани ўқиймиз:

Кўб олтун, кумуш сари қўл сўнмоғил
Ки тутсанг кафингни **қора занг** этар,
Кўнгулда доғи майлини асрама -
Ки, кўнглунгни доғи ҳамул **ранг** этар

(4-507) .

Яъни, ҳирс билан жамғарилган бойлик бамисоли киши аъзоида йиғилиб қолган иллат-мараздир, унинг олди олинмаса, бойлик сарф бўлмай ётаверса, у йирингга айланиши – киши ҳалок бўлиши муқаррар. Шоир олтинга қўл чўзмагин, қўлинг қора зангга бўялади, агар унга бўлган

¹ Фузулий. Девон. Икки жилдлик. 1-жилд. – Тошкент: Шарқ, 1968. – Б. 67.

хирсингни кўнглингда асрагудек бўлсанг, кўнглинг ҳам шундай қора бўлади, дейди ва қитъада илгари сурилаётган мазмуннинг кучайишида ва кучли ахлоқий таъсирчанлик касб этишида айнан қора рангдан ўринли фойдаланади.

Рангга алоқадор рамзий-поэтик ифодалар образнинг атрофлича такомилида муҳим роль ўйнаши муқаррар. Навоий яратган персонажлар тўлақонлилиги, ҳаётийлиги, ҳаққонийлиги, чуқур психологизми билангина эмас, индивидуаллиги билан ҳам ажралиб туради. Навоий лирикаси, хусусан, ғазалларидаги пейзаж шоир маҳоратини белгиловчи омиллардан биридир. Масалан, шоир бир ўринда маъшуканинг мовий рўмол остидан кўриниб турган ингичка қошларини булутлар орасидан кўрина бошлаган янги ойга қиёслайди:

Мовий ёғлиқтин қошинг, эй жонға бедод эткучи,

Кўк булутқа кирди гўё янги ойнинг бир учи

(6-405).

Байтда кўк ранг билдирувчи сўзи билан бирга, унинг маънодошларидан «мовий» ҳам ишлатилган. Шоир девонида ушбу сўзнинг қўлланилиш доираси бошқа рангларга қараганда торроқдир. Шунингдек, кўк лафзи кўпинча яшил билан тенг қўйилган.

«Кўк» сўзи илгариги руник ёзувлар, ўрхун ёдгорликларида ҳам тез-тез учрайдиган қадимги сўздир. У даврларда бу сўз осмон, ҳаво ранг, уруғ-авлод маъноларида қўлланган... Маҳмуд Кошғарий «Девон»ида бу сўзлар жуда кенг изоҳланган. Унга кўра, бу сўзлар икки алоҳида ўзаклардан иборат бўлиб, ёзилишида ҳам *кӧк*, *кӱк* шаклида фарқли сўзлардир.

Кӧк: осмон, шеър вазни, оҳанг, ҳаво ранг, хотинлар юзидаги доғ маъноларида;

Кӱк: эгар чилвири ва уруғ-авлод маъноларида изоҳланган. Ҳозирги ўзбек тилида ҳам бу сўз «Девон»даги каби икки мустақил сўз сифатида

қўлланади. Икки хил талаффуз қилинади, икки хил ёзилади. Лекин иккинчи сўз жонли тилда ўзгаришга учраган. Охирги «к» ҳарфи «й»га алмашиб, куй тарзида ўзлашган. Лекин Навоий асарларида унинг бир хил талаффуз қилингани ва ёзилганлиги кузатилади. Чунончи,

1- осмон маъносида:

Не кўкка, не қуёшқа инса бошим,
Бузуқ уй бўлса кўк, равзан қуёшим¹.

2- кўк ранг:

Кўк жафосидин ўлур хобгаҳинг бўз туфроғ,
Бўлса остингда сипеҳр ашҳаби янглиғ кўк бўз

(3-219).

3- куй, оҳанг:

Йиғланг, эй шамъу суроҳийки, ўларимни билиб,
Мутриби нағмасаро навҳа кўкин чолди яна

(3-419).

Бадий қиёс нечоғлиқ фавқулодда янги ва нозик бўлмасин, агар у ҳаётдан узилган бўлса, кучли завқ кўзгай олмайди. Таҳлилини кўраётганимиз байтда Навоий ошиқнинг ички кечинмаларини табиий воқеликка алоқадорликда тасвирлаб, образли лавҳа яратган:

Вўсма бирла қошин ул маҳвашки рангин айламиш,
Кўзи жаллоди қиличиға қошин **яшил қин** айламиш

(3-210).

Вақт ва замонлар ўтиши билан бадий адабиётда рангларнинг мазмун-моҳияти чуқурлашиб, қўлланиш доираси ҳам кенгайиб борган. Хусусан, Алишер Навоийнинг лирик меросида сарик ранг билан боғлиқ тасвирларнинг миқёси ниҳоятда кенгдир.

¹ Алишер Навоий. Вақфия. МАТ. XIV том. – Тошкент: Фан, 19... – Б. 161.

Қадимдан ота-боболаримиз сариқ рангни *сарик касалга*¹ даво деб ҳисоблаб келишган. Шунинг учун беморга сариқ либос кийдиришган ва бемор ётган хонани сариқ рангли буюмлар билан жиҳозлашган. Пайғамбаримиз Муҳаммад (с.а.в) ҳам касал кўргани борганларида сариқ салла ўраб борганлар². Чунки, сариқ ранг қуёш нури, илиқлик, кўтаринки рух рамзидир. Бироқ Навоийнинг лирик қаҳрамонига сариқ ранг шифо бермайди, аксинча, маъшуканинг сариқ тўни унинг дардини янада авж олишига сабаб бўлганлигини қуйидаги мисралардан англаб олиш мумкин.

Ярақон дафъи сариғ жинс қилур, турфа кўрунг –
Ким, бўлур тегса юзум тўниға бисёр сариғ

(5-215).

Бу ерда юзнинг сариғлигини муҳаббатнинг қийинчиликларидан деб билган шоир фавкулудда мафтункор манзара яратган.

Навоий шундай ҳаётий ҳодисалардан фойдаланадики, унда ўқувчи онгида ўша тасвир муҳрланиб, унинг таъсирида шоир шахсига муҳаббат шаклланади. Заргарлар баланд ҳароратли оловда соф олтинни бошқа маъданлардан ажратиб оладилар. Бугунги кунда кон саноатида ҳам олтин шу тариқа олиниши маълум. Ишқ дардида машаққат (эмгак) тортган ошиқнинг ҳам юзлари сарғайиб, олтин рангига кириб қолади.

Олтун эзиб, эриб куйган сори холис бўлур,
Не ажаб, **сорғорса** юз етган сойи эмгак манга

(3-33).

Ёки:

Йиғлағон сойи **саригроғдур** юзум, толиё кўрунг,
Ким сочармен донаву андин сомондур ҳосилим

(3-317).

¹ Навоий ғазалларида бу касаллик **сарик оғрик**, **ярақон** шаклида учрайди.

² Булатов С., Аханов С. Ранг психологияси. – Тошкент: Фан, 2003. – Б. 7.

Айрилиқдан аламли қон ёшлари тўка-тўка лирик қаҳрамон хасталаниб, юзлари сарғая боради. Ошиқнинг бу даражадаги «ачинарли» аҳволи ҳам иккинчи мисрада ажойиб ҳаётий ҳодисага тамсилланади, яъни бу деҳқоннинг дон сочиб, ҳосил ўрнига фақат сомон йиғиб олганига ўхшатилади. Демак, ошиқ-маъшуқлар толеъи бутун инсоният қисмати билан узвий алоқадор, яъни лирик қаҳрамон севги азобида қанчалар изтироб, машаққат чекишига қарамай висолга эришиши душвор, худди шундай деҳқон ҳам кўпинча меҳнатига яраша ҳақ ололмайди, роҳатини кўролмайди.

Асарнинг ҳаётийлиги ва бадий қиммати, аввало, воқеликни билиш воситаси, инсон ўйлари, туйғулари ва дунёқарашини шакллантирувчи қурол бўла олиш қобилиятига эга эканлиги билан ўлчанади.

Кўзки учқан чоғда устиға ёпиштурдум сомон,
Номабар қуштурки¹, **сариг руқъа** элтур ёр учун
(6-327).

Эътибор берилса, байтда ўтмиш воқелигининг бугунги кунда унутилаётган яхши бир таомили фавқулудда гўзал ифодаси ўз аксини топган. Кишилар кўз учган пайтда «тўкинлик бўлсин, яхшиликка бўлсин» деб ирим қилиб, қовоқ устига сомон кўяди. Шоир халқимиздаги бу одатни назмга кўчиради. Байтда ташбеҳ қўлланган: ошиқнинг кўзи учаяпти, унга ошиқ сомон ёпиштиради. Ошиқнинг кўзи – қуш, сомон унинг ёрга ёзган сариқ номаси, яъни у нигоҳи билан ёрга дилидагини етказмоқда.

Навбатдаги байтда эса сариқ рангнинг кўпроқ гўзаллик маъноси, бўёғи сезилади:

Ул қуёш рухсорию сариг юзумнинг шарҳини,

¹ Изох: Ўтмишда қушларнинг хат ташувчи вазифасини бажарганлиги маълум. Жумладан, «Алпомиш» достонида Алпомиш ўз яқинларига чоғга тушиб қолганлигининг хабарини чўлоқ ғоз орқали билдирса, П.Қодировнинг «Юлдузли тунлар» романида Умаршайх Мирзо Аҳси кўрғонида кабутар орқали хабар йўллашга қушхонасига чиққанда ҳалок бўлади.

Сафҳаи хуршид, хатти зарнигоридин ўқу

(6-350).

Кўринадики, Алишер Навоий ижодида қўлланилаётган сариқ рангнинг мазмун-моҳияти **хазон, меҳр (қуёш), олтин, сомон (хошок), сариқ лола, заъфарон, қаҳрабo, зарварақ, зарбафт** каби сўз ва иборалар ёрдамида очилган. Шоир ижодида кўрсатиб ўтилган сўзларни мужассам этган бир бутун ғазал учрайди. Бу эса лирик қаҳрамон кечинмалари, унинг севгилиси ҳақида яхлит тасаввур ҳосил қилишга ёрдам беради:

Сариғ либос аро ул нўшлабки хандондур,
Эрур Масиҳки, хуршид ичинда пинҳондур.

Либосу жисм ила ул гулзор кўргузди,
Хазон ичида баҳореки, ақл ҳайрондур.

Либоси ўт киби асфар, тани ҳаёт суйи,
Ажойиб ўтки, аросинда оби ҳайвондур.

Ўшул дил орзусидинки, зарварақ киймиш,
Юзумнинг олтунида дурри ашк ғалтондур.

Фироқ даштида лолалар сариғ бутмиш,
Магарки доғлари барча доғи ҳижрондур.

Юз ул этакдин агар олмасам, не тонгки, сомон,
Чу қаҳрабoға етар, қўймоғи не имкондур?

Сариғ юзумдек этиб субҳ ўзин соғиндимким,
Совуғ нафас била меҳрин ёшурмоғ осондур.

Навоийға берур эл панду ул муни дерким:

Сариғ либоси фалон шўхнинг не часпондур?

(4-134).

Ғазалда ишқ кечинмалари тасвири бевосита сариқ рангнинг турли маъноларини қўллаш билан юзага чиққан. «Сариқ» сўзи, унинг маънодоши асфар, шунингдек, шу ранг остида бирлашувчи хазон, олтун, қахрабо, зарварақ, меҳр(қуёш) кабилар *илтизом*ни вужудга келтирган.

Сариғ либос аро ул нўшлабки хандондур,

Эрур Масихки, хуршид ичинда пинҳондур.

Матлаъда маҳбубанинг сариқ рангли кўйлақда шўх кулиб (нўшлаб) «жон олиши» гўё ривоятларга кўра фалакка кўтарилган Исо алайҳиссаломни қуёш (хуршид) нурлари беркитиб туришига ўхшатишган. Мисраларда маъшуканинг ўша жон олувчи лаблари Исо алайҳиссаломнинг ўликларни тирилтиргувчи мўъжизасига ўхшатилиши жиҳатидан шоирнинг ташбеҳни ўринли қўллаганлиги шубҳасиз.

Либосу жисм ила ул гулзор кўргузди,

Хазон ичида баҳореки, ақл хайрондур.

Иккинчи байтда лирик қаҳрамон ўзининг биринчи ўхшатишидан «воз кечади». Йўқ, дейди у, эғнидаги либоси-ю танаси сап-сариқ бўлса-да, санамнинг юзлари қизил(гулузор), хазонрезги фаслида гул очилишига эса ақл бовар қилмайди.

Либоси ўт киби асфар, тани ҳаёт суйи,

Ажойиб ўтки, аросинда оби хайвондур.

Маъшуканинг кўйлаги ошиқнинг кўзига энди сариқ-қизғиш(асфар) оловга ўхшаб кўрина бошлайди. Танаси эса сув каби тиниқ, тоза. Реал ҳаётда сув билан ўт ёнма-ён турмайди. Лекин ёрнинг эғнига кийган либоси шундай ажойиб ярашганки, оловнинг ўртасида тириклик суви тургандек.

Маъшуқанинг либоси бежиз ўтга ўхшатилмаган. Чунки лирик қаҳрамоннинг қалбидаги муҳаббат ҳам алангаланмоқда. Шунинг учун навбатдаги мисраларда лирик қаҳрамон ички кечинмалари тасвирига ўтилади.

Ўшул дил орзусидинки, зарварақ киймиш,

Юзумнинг олтунида дурри ашк ғалтондур.

Ахир, маъшуқанинг сариқ рангдаги жозибасига маҳлиё бўлган ошиқ ҳам энди шу рангдаги кийимлар кия бошлайди. У висол орзусида шу ҳолатга етдики, сарғайган юзидан кўз ёшлари дур каби тизилиб оқади.

Фироқ даштида лолалар сариғ бутмиш,

Магарки доғлари барча доғи ҳижрондур.

Одатда, тоғда лола кип-қизил очилади. Лекин сувсиз чўлда очилган лолалар сариққа мойил ҳам қора доғи кўп бўлади. Ошиқ юрагидаги ишқ ғунчаси ҳам висолга ташналикдан сарғайиб, айрилиқ узок давом этгани сайин қалбда яралар ҳам орта бошлайди.

Аён бўлмоқдаки, ғазалда сариқ ранг маъноси атрофида бирлашувчи предмет ёки ашёлар жамланиши бадий манзаранинг янада гўзалроқ тасаввур этилишини ва мазмуннинг мантикий бутунлигини таъмин этмоқда. Навбатдаги мисраларда сомон, қаҳрабо қабилар нафақат сифат жиҳати, балки уларнинг ашёвий хусусиятлари ҳам назарда тутилган.

Юз ул этакдин агар олмасам, не тонгки, сомон,

Чу қаҳрабоға етар, қўймоғи не имкондур?

Агар, дейди лирик қаҳрамон, сарғайган юзимни ёр қўйлагининг этагидан олмасам бўлмайди, ишқ дардида нафақат сомондек сариқ рангга бориб етади, ундан ҳам ортиб, қаҳрабо тусини олади, шу билан бирга қаҳрабодек елимлик хусусиятига ҳам кириб қоладики, кейин ажралиш осон эмас.

Сариғ юзумдек этиб субҳ ўзин соғиндимким,

Совуғ нафас била меҳрин ёшурмоғ осондур.

Мазкур байтдан икки хил маъно келиб чиқади. Сабаби, биринчи мисрадаги «субҳ» - 1) тонг; 2) юз равшанлиги; иккинчи мисрадаги «меҳр» - 1) қуёш; 2) меҳру муҳаббат каби маъноларда келмоқда. Аввал байтнинг иккинчи мисраси мазмунига диққат қилсак. Мисрадан икки хил маънони тушуниш мумкин. Биринчиси, ҳаво совиганда, қуёш (меҳр)нинг ҳарорати пасаяди, иккинчиси, совуқ назар билан одам ўз меҳрини яшириши мумкин. Биринчи мисрада, қуёш чиқаётганида тонг янада нурлироқ, ёруғроқ бўлади, иккинчиси, ишқ ўтидан кишининг юзи равшанроқ бўлади, дейилмоқда.

Навоийға берур эл панду ул муни дерким:

Сарик либоси фалон шўхнинг не часпондур?

Лирик қаҳрамонга эл: энди сен шўх гўзалларга қарашдан, уларга ошиқ бўлишдан ўзингни тий, сингари насиҳат қилиб турган бир пайтда у, сарик либос кийган гўзалнинг кийими ўзига нақадар ярашибди-я, дейди ва бу билан ўзининг ишқ йўлида собитлигини исботлайди.

Ғазалнинг матлабида сарик рангнинг амбивалентлик¹ хоссаси юзага чиққан. Сабаби, юқоридаги байтларда сарик ранг ва унинг ўрнида қўлланилган синонимлари, асосан, ошиқнинг хижронда абгор бўлган ҳолатини, изтиробдан синиққан кайфиятларини ифодалаб, салбийлик мазмунини касб этган бўлса, сарик либосда янада гўзал бўлиб кетган дилбар ўз асирига Исо Масих каби жон бағишлайди.

Умуман, ғазалда лирик қаҳрамоннинг ишқий «саргузашт»и сарик ранг билан алоқадорликда ифода этилар экан, мазкур ранг ошиқ ва маъшуқа муносабатларида юракда ишқнинг пайдо бўлиши, айрилик, хижрон ва муҳаббатнинг янада кучайиши каби туйғуларнинг ёрқинроқ, таъсирчанроқ ифодасида муҳим белги вазифасини бажаради.

¹ Амбивалентлик - қарама-қарши маъноларни бир хилда аташ ёки бир ном остида бир-бирига зид маънонинг таркиб топиши.

«Навоий ишқ темасини баланд кўтариб, шу тема билан лирикада турмушнинг кўп соҳаларига кириб чиқди. Унинг ғазалларида табиат ходисаларидан тортиб жамият масалаларигача, инсон гўзаллигидан тортиб кушнинг нағма-наволаригача, ҳофизнинг хонишидан тортиб файласуфнинг донишмандлигигача, ошиқ қалбининг изтиробли тўлғонишларидан тортиб ринднинг бепарволигигача бўлган ҳисобсиз ҳодиса, масала ва манзараларни кўришимиз мумкин»¹.

Биринчи бобда билдирилган фикрлар юзасидан шундай хулосалар чиқариш мумкин:

- Шарқ халқлари эътиқодий қарашлари тарихида ранглар алоҳида ўрин тутди. Бу туркийларнинг қадимий эътиқоди – шаманизмда икки асосий муқаддас рух – Албасти ва Сари Албастининг қизил ва сариқ кийимда тасаввур қилинишида яққол акс этган. Мазкур рухлар кийимининг муҳим атрибути бўлган қизил ва сариқ ранг уларда мужассам бўлган руҳоний қудратнинг рамзий ифодасидир. Бу эса ушбу рангларнинг туркий халқлар эътиқодий қарашлари, урф-одат, расм-русумларида катта аҳамият касб этишига олиб келган.

- Аксарият ҳолатларда ишқ-муҳаббат саргузаштлари, айрилиқ ва хижрон туйғулари, боғбон, рақиб образлари халқ оғзаки ижодида қўлланилган рангга алоқадор тимсоллар мажмуини ташкил этган.

- Рангшуносликдаги амбивалентлик (қарама-қарши маъноларни бир хилда аташ) ҳодисаси Алишер Навоий ғазалларида у ёки бу даражада қисман акс этган бўлиб, кўпроқ қора, сариқ, қизил рангларнинг ҳиссасига тўғри келади.

- Шоир ғазалларида васф этилган маъшуқа хоҳ илоҳий, хоҳ мажозий ёхуд комил инсон тимсоли бўлсин, унинг китобхонга эстетик-эмоционал таъсир этиш, кучли завқ уйғотиш, тасаввур доирасининг кенгайтиришида ранглар символикаси ҳал қилувчи аҳамият касб этади.

¹ Ҳаққулов И. Ғазал гулшани. Ғоявийлик ва маҳорат чўққиси. – Тошкент: Фан, 1991. – Б. 56.

- Алишер Навоий девонидаги рангга алоқадор байтлар мавзу доираси кенг қамровлидир: у ўзида инсон ҳаётини ахлоқий, маърифий, эстетик, тасаввуфий, ижтимоий нуқтаи назардан талқин этувчи шеърларни жамлаган. Девоннинг шоир руҳий-фалсафий оламининг муҳим қирраларини ташкил этувчи қарашларни уйғун ва бадиий тарзда ифодаловчи мукаммал мажмуа касб этишида рангларнинг салмоқли ўрин тутиши таҳлил ва талқинларда ойдинлашди.

2-БОБ. РАНГ ВА АЛИШЕР НАВОИЙ ҒАЗАЛИЁТИ ОБРАЗЛАР ОЛАМИ

2.1. Ранг символикаси ва образлилик

Бадиий адабиётда образ ва образлилик хусусида баҳс юритилганда, албатта, ранг символикаси масаласини ҳам эътибордан четда қолдириб бўлмайди. Чунки Алишер Навоий шеъриятида рангга алоқадор байтлар миқдори ҳам, мазмуни ҳам шунчалик салмоқлики, шоир яратган кўпгина образларни рангдан ажратилган ҳолда тасаввур этиш мумкин эмас. Шунинг учун ҳам унинг лирикасида ранг ва образ, ранг ва образлилик тушунчалари табиий тарзда ўзаро уйғунлик топган. Айниқса, тасвир бирор ранг билан боғлиқ бўлган ғазалларда рангнинг рамзий ифодаси ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Шундай экан, дастлаб символ ва символика, образлилик атамаларининг асл моҳиятига назар ташлаш зарур.

“Символ образли ифоданинг бир кўриниши бўлиб, бадиий нутқда ҳаётий воқеа, тушунча ва нарсаларни ифодалаш учун шартли равишда кўчма маънода ишлатиладиган сўз ёки сўзлар бирикмаси.”¹, “Символика – 1. Тушунча ва ҳис-туйғуларнинг шартли белгилар, символлар ёрдамида ифодаланиши. 2. Символлар мажмуи.”²

Маълумки, адабиётнинг бош хусусияти ғоявий мазмуннинг бадиий шаклда ифодаланиши, яъни адабиётнинг бадиийлигидир. Образлилик эса бадиийликнинг бош аломати ҳисобланади. А.Ф.Лосев бу ҳақда шундай дейди: «... бадиий образлилик ҳеч қачон символсиз ҳосил қилиниши мумкин эмас, гарчанд бунда символ ўзига хос бўлса-да.»³ А.А.Потебнянинг фикрича,

¹ Хотамов Н., Саримсоков Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изохли луғати. - Тошкент: Ўқитувчи, 1979. - Б. 279

² Ўша китоб. - Б. 280..

³ Лосев А.Ф. Проблема символа и реалистическое искусство. – М.: “Искусство”, 1976. – С.144.

поэтик образ белги, символга таянади, чунки айнан улар образ ҳақида тасаввур уйғотади, образнинг ички шаклини ташкил этади.¹

Алишер Навоий шеърятининг мавзулар олами кенг қамровлилиги билан ҳам юксак саналади. Унда ижтимоий-сиёсий, маънавий-маърифий, фалсафий мазмун ишқий лирика билан узвий боғланган. Шунинг учун ҳам ранг символикаси, асосан, ошиқ ва маъшуқа муносабатларини образли акс эттиришда қўлланилган. Масалан, қуйидаги байтда образ осмондаги қизғиш булутлар воситасида яратилган:

Юзунг шаҳидлари туфроғин совурмиш ел,
Буким булут кўрунур кўкта ҳар тараф **гулгун**

(1-572).

Гарчи байтда маъшуқанинг юзи қизил эканлиги айтилмаган бўлса-да, байтдаги “гулгун” сўзи бевосита шунга ишора этиб турибди. Яъни ёрнинг гулгун юзини кўрган ошиқ унга шунчалик шайдо бўладики, охирда ишқ йўлида жон беради. Ишқнинг оташи ошиқнинг вафотидан кейин ҳам сўнмай, ҳатто у ётган туфроғни ҳам ёндириб, кул қилади. Шамол бу туфроғларни совуриб, осмону фалакка кўтаради. Биргина “гулгун” лафзи орқали ёрнинг юзи қизил экани, қизил юзлик эса гўзалликнинг энг муҳим белгиларидан эканлиги ойдинлашди. Шунингдек, кўкда булутларнинг қизил бўлиши ҳам табиий ҳол. Бу билан ишқ дарди чин ошиқни шаҳидлик мартабасига етказиши образли тасвирланган.

“Ёзувчи қай даражада моҳир бўлмасин, асар учун образни жалб қилишда жуда ҳам эркин ҳаракат қила олмайди. Санъаткор бу ишда доим иккита мантиққа асосланади. Улардан бири – ҳаёт мантиқи, иккинчиси муайян асардан кузатилган бадий мантиқдир. Ёзувчининг маҳорати унинг мана шу икки мантиққа мукамал амал қила билишида кўзга ташланади.”²

¹ Потебня А.А. Теоретическая поэтика. – М.: Высшая школа, 1990. – С.140.

² Адабиёт назарияси. I том. – Т.: Фан, 1978. – Б.285.

Қуйидаги мисраларда Алишер Навоий ҳаёт мантиқи ва бадиий мантиқни мукаммал уйғунлаштиришга эришган.

Торттим ранжи хумор айлаб **майи аҳмар** тамаъ,

Ул кишидекким қозар тоғ айлабон гавҳар тамаъ

(4-213).

Шоир гавҳар илинжида минг машаққату азоблар чекиб тоғ қазаётган кишининг ҳолатини муҳаббат, висол (майи аҳмар – ишқ майи) умидида ранжи озор тортаётган ошиқнинг ҳолига ўхшатади.

Навоийнинг муҳаббат ҳақидаги қарашларининг асосий моҳияти шундан иборатки, мажозий ишқ (инсонга, борлиққа бўлган реал севги), ҳақиқий ишқ(вужуди мутлаққа – Яратганга бўлган муҳаббат)дан алоҳида олиниб, унга қарама-қарши қўйилмаган. Балки мажозий ишқ ишқи ҳақиқийнинг бир кўриниши ёки ҳақиқий ишқ йўлидаги ўзига хос босқич сифатида баҳоланади.

Недур ой сафҳаси бўлғон **қародин** доғлиқ гўё,

Жамолинг дафтарин ёзғонда бўлмиш бир варақ ботил

(3-409).

Одатда, ёрнинг гўзаллигини таъкидлаш учун унга борлиқдаги энг чиройли нарсалар қиёсланади. Яратган мутлақ гўзаллик эгаси, бутун борлиқ, жамики мавжудот унинг тажаллиси. Шунингдек, Ой образи Шарқ мумтоз шеърлятида, жумладан, Алишер Навоий лирикасида ҳам кўп учрайди. Аммо ойнинг ҳам доғи бор. Қора доғ эса унинг хуснини янада ортттиради. Демак, хусну латофатда ойдан ҳам гўзал маъшуқа ошиқнинг ҳақиқий ишққа етишишида муҳим вазифани бажаради.

Қора кошу кўз, қизил юзу лаъл лаблари билан ошиқларига жафолар кўрсатган маъшуқа образи таниш. Унинг қўлига мовий рўмол боғлаб олганлиги табиий бўлса-да, гўё ўз асирларига кўп зулм қилганлиги туфайли

оғриб боғлаб олган, дея шоирона сабаб кўрсатилишини Навоийнинг юксак санъаткорлиги белгиси деб баҳолаш мумкин.

Илгига **мовий катон** ул шўх невчун чирмамиш,
Гўйиё кўп тийғи зулм урмоқтин оғриб боғламиш

(3-270).

Зеро, “Китобхонларнинг ҳисларини кўзғатиш, “туйғуларимиздаги тўлқунларни” уйғотмоқ орқали ҳаяжонлантириш – эстетик таъсирчанлик экан, бадий образ мағзи тўқ, ҳаётӣ, умрбоқӣ бўлгандагина бадий қимматга эга бўлади.”¹ Байтда маъшуканинг айнан мовий рўмолчаси орқали ифодаланаётган тасвири образнинг бадий қимматини таъминлаган ва образлиликни вужудга келирган.

Кўзум хуноби лаълинг шавқидин баҳр ўлди, тонг эрмас,
Чиқиб гулгун бу дарёнинг саҳоби, ёғса **қон** ондин...

Образ яратишда шоирнинг эстетик идеали, дунёқараши, руҳий олами, ижодий тажрибаси етакчилик қилади, воқелик шу асосда қайтадан жонланади, образли тасвирга эга бўлади. Юқоридаги мисраларда ҳам ошиқнинг қалбида муҳаббат туйғуси алангаланиши жараёни тасвир этилган. Маъшукнинг лаъли лабларини кўрган ошиқнинг кўзлари қизил қонли дарёга айланди, энди унинг сувлари буғланиб, булутга айлангач, ундан қонли ёш оқса, ажабланманг, ахир, ошиқнинг дард-ҳасрати кучайиб, ҳижрон азобидан тўккан ёшлари катта дарёни ҳосил этди.

Ёки қуйидаги байтда энди ошиқнинг кўзларидаги қонли ёшлар дилбарнинг чиройли қизил юзлари туфайли эканлиги аён бўлади. Ошиқнинг ёшларидан ҳосил бўлган ариқдан сув ичган боғдаги гуллар фақат қизил очилиши маҳорат билан тасвир этилиб, образли тасвирнинг ажойиб намунаси яратилган.

Кўзларим боғи гулистон бўлмиш ул **юз** шавқидин,

¹ Умуров Ҳ. Адабиёт назарияси. – Т.: Шарқ, 2002. – Б.34.

Барги гуллардур сочилган **ашки гулгун** ҳар тараф

(2-385).

Қора ранг билан боғлиқ руҳий ҳолат тасвири Навоий асарларида алоҳида мақсадга эмас, шоирнинг умумий мақсади, ниятини чуқурроқ, аниқроқ, таъсирлироқ очишга, ҳаётнинг мураккабликларини, инсоннинг ўзаро алоқаларининг мушкулликларини, турмушдаги турли-туман зиддиятларни бадиий изоҳлашга, улардан кўз юммасликка, уларни тўғри тушуниб олишга қаратилган.

Маҳжабинлардин **сияҳдиллиқ** не тонгким, ойнинг

Ботинин кўрсанг **қародур**, гар кўрунур зоҳир **оқ**

(3-258).

Шоир шеърларида бу каби чуқур фалсафий мазмун, ҳаётий воқеликнинг бадиий талқини қора ва оқ ранглари контраст қўллашдан ташқари яшил, кўк ранглари тасвирида ҳам кўринади. Масалан, бу дунёнинг ўткинчилиги, баҳорнинг яшилликка бурканган кўрки бир лаҳзалик эканлиги, табиат яшиллик билан ўралган бўлса-да, ортидан хазон фасли келиши куйидаги мисралардан аён бўлади:

Сабзаи хат бирла бу гулшан вафосиз эрканин,

Килки кудрат ёзди, **райҳони баҳоридин** ўқу

(6-518).

Навоийдаги шеърӣй маҳорат инсон образини, унинг ички ва ташқи борлигини атрофлича чуқур, бадиий гавдалантира билишида намоён бўлади.

Сафо аҳлиға гулрухлар хаёлидин тағайюр йўқ,

Қачон гул акси тушмаклик била **гулранг** бўлғай су

(2-638).

Бу хил сатрларда Навоийнинг асосий мақсади ўз лирик қаҳрамонининг ички дард, хаяжон ва изтиробларини, қалб интилишларини, кўзга кўринмас

кайғу ва ҳасратларини таъсирчан этиб тасвирлашдир. Бунинг учун Навоий кўп ўринда параллелизм усулидан фойдаланади.

Сиймгун ғалтон сиришкимдурки, ҳоло бўлди **қон**,

Буки эл **шингарф** дейдурлар, бурун **сиймоб** эрди

(1-700).

Яъни, одатда кўз ёш оқ ранг бўлади, ошиқ санамнинг қизил юзлари-ю лаъл лабларини кўраверар экан, ишқ-муҳаббати алангаланиб, қонли ёшлар тўка бошлайди. Иккинчи мисрадаги “сиймоб” лафзининг “сиймгун ғалтон”, “шингарф”нинг “қон” билан параллел қўйилиши мазмуннинг чуқурлашувига хизмат қилган.

Навоийнинг бошдан охир бир ранг асосидаги ғазаллари унинг ранг символикаси билан боғлиқ бадий-эстетик қарашларини англашда муҳим аҳамиятга эга. Бир ранг ва унинг турли товланишлари асосидаги ғазалларда муайян рангнинг символик моҳияти янада чуқурроқ очилади. Жумладан, “Ғаройиб ус-сиғар” девонидан жой олган “бинафш” радифли ғазалда тасвир ушбу ранг билан боғлиқликда олиб борилади.

Қилғали кийган либосин ул бути зебо бинафш,

Ваҳки, ёқмас хотиримға ҳеч ранг илло бинафш.

Сарви раъно ҳулламу киймиш бинафша баргидин,

Ё либосин айламиш ул чобуки раъно бинафш.

Эзди жаннат гулларидин ранг наққоши қазо,

Сен киярдек чунки бўлмас даҳр аро пайдо бинафш.

То бинафш этмиш тўнин ул гул борурмен хушдин,

Боғ аро ҳар гулниким кўрсам мени шайдо бинафш.

Гул бинафшазор аро тушган кеби ул шўхнинг
Кўнглаки воло бинафшу тўни ҳам кимхоб бинафш.

Сабзада савсан ярашқандек мулойимдур, баса,
Шўхи сабзорангларнинг рангига дебо бинафш.

Жуз бинафша боғ аро гул эмагил, эй боғбон
Ким, либоси рангини истар бизинг мирзо бинафш.

Бўйлаким, соқий тўнин қилмиш бинафш эрмас ажаб,
Аксидин бўлса билурин соғари саҳбо бинафш.

Чарх рангомиз эрур, кўрма тафовут зинҳор
Рангларким, кўргузур кўку яшилдин то бинафш.

Эй Навоий, ул бинафшапўш гулнинг васфида
Бўлмасун ҳар не ёзарсен коғазе илло бинафш.

“Бадий асарнинг композицион маркази ғоянинг ташкил қилувчи кучига боғлиқ. Шундай экан, асар ғояси ҳамма қисмларни якка маънони ифодалашга бўйсундирган бўлгандагина, композицион жиҳатдан етук бўлади.»¹ Лирик қаҳрамон – ошиқ қалбида муҳаббат туйғуси куртак ёзиб, дардли, изтиробли ишқий кечинмаларнинг бошланиши маъшуканинг эғнидаги либос ранги билан узвий алоқадор эканлиги ғазалнинг матлаъсидаёқ ойдинлашади, шунингдек, ранг, юқорида мулоҳазалардан келиб чиқиб айтганда, шеърнинг композицион бутунлигини таъминлаган.

Қилғали кийган либосин ул бути зебо бинафш,
Ваҳки, ёқмас хотиримға ҳеч ранг илло бинафш.

¹ Адабиёт назарияси. I том. – Т.: Фан, 1978. – Б.271.

Яъни: Ул гўзал либосини бинафшаранг қилганлиги сабабли бинафшадан бошқа ранг ҳаргиз кўнглимга ёқмайди.

Зебо санам – маъшуқа устидаги бинафшаранг либос лирик қаҳрамон кўнглига шу қадар кучли таъсир ўтказганки, бундан ўзга рангга у парво қилмайди. Олам унинг наздида бинафшаранг тус ола бошлайди, у атрофдаги ҳар бир нарсани шу рангда кўради. Шоир билиб билмасликка олиш (тажохули ориф) усули билан лирик қаҳрамондаги ушбу ҳолат таъкидини янада кучайтиради.

Сарви раъно ҳулламу киймиш бинафша баргидин,

Ё либосин айламиш ул чобуки раъно бинафш.

Шоир ёрнинг бинафша ранг либос кийганлигини табиатдаги ҳодиса – қуёшнинг қора ёки бинафша ранг булут ортидан (қуршовида) янада чиройлироқ кўриниши билан асослайди. Табиийки, параллель равишда маъшуқа олдинги мисрада сарвга, ушбу мисрада эса қуёшга ташбих қилинади.

Лирик қаҳрамон наздида ёр либосининг ранги – жаннат гуллари рангидан олинган, яъни у бу дунёга мансуб эмас, илло “дахр аро” бундай рангни ҳали ҳеч ким кўрмаган:

Эзди жаннат гулларидин ранг наққоши қазо,

Сен киярдек чунки бўлмас дахр аро пайдо бинафш.

Бунда ёр мажозан жаннат гулига қиёсланади. Жаннат эса поэтик матнда азалий ҳақиқат макони тимсоли. Гўёки бу оламга ўша макондан ташриф буюрган, бинобарин, мавжудлик моҳияти, борлиқ ва унинг асосига фалсафий нигоҳ билан боқадиган лирик қаҳрамон учун ёр – азалий ҳақиқатга эришиш воситаси. У қиёсни бутун борлиққа кўчиради ва оқибатда боғдаги бинафшаранг ҳар бир гул (кенг маънода борлиқдаги ҳар бир ашё, жонли ва жонсиз нарса-предмет) унинг кўзига матлуб (талаб этилган, топилиши албатта шарт бўлган ҳақиқат, мавжудлик сири) мазҳари бўлиб кўринади:

То бинафш этмиш тўнин ул гул борурмен хушдин,

Боғ аро ҳар гулниким кўрсам мени шайдо бинафш.

Ёр-жаннат гули-боғдаги-гуллар семантик каторини ўзаро бирлаштириб, боғлаб турган восита – ранг (бинафша ранг).

Ғазалда икки асосий чизик мавжуд бўлиб, уларнинг ҳар иккаласи ҳам ранг билан боғлиқ: 1. Ёр тасвири; 2. Ошиқ руҳий ҳолати тасвири.

Ўн бир байтли ғазалнинг олти байти (1-, 2-, 3-, 4-, 6-, 7-байтлар) маъшуқа кийими, ташқи кўриниши, маънавий даражаси тасвирига бағишланган. Улар орасида кийим ва ёрнинг ташқи кўриниши билан боғлиқ тасвир етакчилик қилади.

Ғазал ёр тасвири билан бошланади. Айнан ёрнинг ташқи кўриниши, гўзаллиги ошиқни мафтун этади. Ёр гўзаллигининг асосий атрибути эса унинг бинафшаранг кийими. Бинобарин, ёрнинг гўзаллиги намоён бўлишида ранг асосий восита. Ранг ошиқ руҳий ҳолатининг кўзғовчиси. Унинг руҳияти ранг (бинафшаранг кийим) таъсирида жунбушга келади ва ҳолатида кескин ўзгариш рўй беради. Бу ўзгаришни унинг руҳий ҳолати чуқурлашиши, дунёқарашининг эса байтдан-байтга фалсафийлаша боришидан билишимиз мумкин. Ғазалнинг 8-, 9-, 10- байтларида лирик қаҳрамон борлиққа фалсафий нигоҳ билан қарайдиган чуқур дунёқараш эгаси сифатида намоён бўлади:

Чарх рангомиз эрур, кўрма тафовут зинҳор

Рангларким, кўргузур кўку яшилдин то бинафш.

Яъни: Чарх ранг-баранг, аммо сен бу ранг-баранглик орасида тафовут кўрма, яъни унинг бир рангда кўриниши яхши, ёки у фалон рангда кўринса ёмон деган ўйга бориб алданма. Чарх турли рангда намоён бўлиши билан унинг моҳияти ўзгариб қолмайди.

Байтдаги фалсафий фикрнинг асосини чарх (фалак, дунё)нинг алдамчилиги, у турли шаклда намоён бўлса-да, моҳияти ўзгармаслиги, унинг

лирик қаҳрамонга тескарилигидадир. Энг асосийси, ушбу фикр ранг воситасида очилган. Шоир дунёнинг турли рангда товланиб, тусланиши – буқаламунлигини биргина “рангомиз” сўзи орқали берган ва унинг кўк, яшил, бинафша ёки бошқа рангда товланиб туриши, бу билан унинг ташқи кўриниши ўзгарса-да, моҳияти дахлсиз қолишини таъкидлаган. Дунёни буқаламун, унинг тузилишини эса ошиқ манфаатларига зид сифатида талқин этиш Навоий ижоди учун ҳам, Шарқ шеърляти учун ҳам янгилик эмас. Бироқ ушбу ғазалда бу ҳол ранг воситасида очиб берилиши шоирнинг бадий кашфиётидир.

Хуллас, ғазалда шоирнинг бадий нияти маъшуқанинг бинафшаранг кийими воситасида очилган. Мазкур ғазал мисолида ранг символикаси асосига қурилган ғазалларнинг қуйидаги муҳим хусусиятлари намоён бўлади: 1) шоирнинг бадий нияти ранг ва у англатган маънода мужассамлашган; 2) уни юзага чиқаришда ушбу рангнинг турли товланиш(оттенка)лари иштирок этади; 3) лирик қаҳрамон руҳиятидаги ўзгариш маъшуқа кийимининг ранги билан боғлиқ равишда пайдо бўлади, унинг тинч, бир маромдаги руҳий ҳолати муайян рангдаги кийим таъсирида ўзгаради, бинобарин, маъшуқа кийимининг ранги ошиқ руҳий ҳолатини ўзгартирувчи асосий бадий унсур.

Чинакам лирик шеърни муайян одам руҳининг, муайян характер кайфиятининг белгили ҳолатини акс эттирувчи «нутқи» деб атаса бўлади. Лириканинг асосида шоир шахси бор, лекин бундан лирик қаҳрамон шоирнинг ўзинигина ифода этар экан-да, деган хулоса чиқармаслик керак... Лирик поэзияга хос образлилик кўринишларини худди ана шу лирик қаҳрамон образининг намоёиш этилиш тарзлари белгилайди.

Юқоридаги фикр-мулоҳазаларга таяниб, шоир лирикасининг тадқиқи жараёнида ранглар ва уларнинг шартли символик маънолари, ранглар билан боғлиқ фалсафий-диний қарашлар ижодкор фойдаланадиган “материал”

бўлиб, образнинг тўлақонли чиқиши ранг асосидаги образлиликка бевосита боғлиқ эканлигига ишонч ҳосил қилдик. Дарҳақиқат, ошиқ, маъшуқа, соқий, май, гул, ой каби образларнинг моҳияти кўплаб ўринларда ранг рамзлари орқали очила боради.

2.2. Ранг ва маъшуқа, ошиқ образлари

Изданишларимиз шуни кўрсатдики, ранг рамзлари воситасида поэтик мушоҳада юритиш лирик шоирлар, хусусан, Алишер Навоий ижодида ўзининг мукаммал ифодасини топган. У форс-тожик ва туркий адабиёт вакиллариининг ижодини кунт билан ўрганган, улар қўллаган бадиий образлардан ижодий фойдаланган, туркий назмни янги-янги тасвирий восита ва тимсоллар билан бойитган. Шу нуқтаи назардан Ҳофиз Шерозий, Абдурахмон Жомий, Атоий, Лутфий, Гадоий каби форсий ва туркий шоирлар ижодида ранг тасвирига оид айрим байтларни кузатиш масалага янада ойдинлик киритади.

Малик ул-калом Лутфий девонида ранглар уйғун келган бир нечта либос номлари билан боғлиқ ғазал учрайди. Лирик қаҳрамон, яъни маъшуқа қандай ва қайси рангдаги кийим киймасин, ҳаммаси унга ярашади, бир хуснига ўн хусн қўшади. Ғазалнинг айрим байтларига эътибор берайлик. Мисраларда унинг маълум бир кийимдаги ҳолати табиатдаги энг гўзал нарсалар билан қиёсланади ва улардан гўзалроқ эканлиги яна ва яна ойдинлашиб бораверади.

Ҳар гаҳки, *киши жуббани* ул дилрабо кияр,
Гўёки *тун либосини* моҳи само кияр...

Кўнглакка инжу тўнчи мунунгтек не хўб эмиш,
Ёхуд келур латиф неким маҳлиқо кияр.

Ашҳаб нечун аранг кўтарур нозанин бўйи,

Ул руҳдек бадан била *тўн* мунтаҳо кияр.

Биринчи мисрадаги «киши жубба» - қора кундуз терисидан тикилган пўстин бўлиб, уни кийган дилбар билан қоп-қора тунда ўз ҳуснини кўз-кўз қилаётган самодаги ой ҳусн талашади.

Атойи қаламига мансуб қуйидаги байтда ҳам маъшуқа шу каби либосда намоён бўлади:

Қоронғу кечада *киш жибба* ичра,

Ўзунг ою, кўзунг чўлпон бўлубтур.¹

Абдурахмон Жомийнинг бир ғазалида пейзаж тасвири лирик қаҳрамон кайфиятини ёритишда муҳим ўрин тутди. Яъни дилбар ёрнинг яшил либосда бош эгиб туриши шу қадар мафтункор, ажойибки, ҳатто бинафша ҳам ул санамнинг ҳусни олдида бош эгиб, яшил либос кийишга ошиққандек. Кейинги байтда тасвир яна ҳам таъсирчан. Булутлар ҳам маҳбубанинг бу ажиб ҳусну малоҳатини кўриб, ошиқу-шайдо бўладилар, ишқ олови уларни куйдириб, айрилиқ изтиробидан кўз ёшлар тўкмоқда. Бу манзара эса одатда тоғли жойларга ёғиши керак бўлган ёмғирнинг тўсатдан саҳрода дўлга айланишига ўхшаб кетади.

Бошин эгиб, бинафша кийибмиш **яшил либос**,

Кўкат унинг оёғига қилмиш зарин нисор.

Кўклам булутларики сочибдур саховатин,

Саҳронинг эғнида дуру гавҳар *либоси бор*.²

Мисраларнинг бирор жойида ҳам маъшуқа, унинг кийган либоси тилга олинмаган, лекин бинафша унинг рамзий тимсоли ҳисобланади.

¹ Атойи. Танланган асарлар. – Тошкент: Бадий адабиёт, 1960. - Б. 49.

² Жомий. Мақсуди дил... - Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1989. - Б. 80.

Мавлоно Гадоийнинг лирик меросида тадқиқот мавзуимизга алоқадор поэтик ифодалар эътиборимизни тортди. У маъшуқанинг қиёфасини бадиий акс эттириш жараёнида ўзига хос такрорланмас портрет санъатларини яратган. Шоирнинг бир шеърида маъшуқа париларга қиёс этилади, қизиқарлиси, пари пистоқи ранг тўнда гавдалантириладики, ҳатто Навоий ғазалларида ҳам бундай тасвирни учратмадик:

Кўнглуми яғмолади бир **пистақи** тўнлуқ пари,
Сочлари сунбул, янгоқи рашки гулбарги тари.¹

Хуллас, Навоийгача бўлган шеъриятда ҳам образ ва ранг ўртасидаги уйғунлик, бадиий ниятни юзага чиқаришда рангдан фойдаланишга аҳамият қаратилган. Бироқ ушбу тасвирий восита – рангдан лирик қаҳрамон психологик ҳолатини тасвирлашда кенг ва ҳар томонлама фойдаланиш Алишер Навоий ижодида ўзининг юқори даражасига кўтарилган.

Ижодкорнинг лирик қаҳрамони ким эди, деган саволга ойдинлик киритишдан аввал қуйидаги таърифга эътибор қаратамиз: “Лирик қаҳрамон – лирик асарда кечинмалари тасвирланаётган киши, шоирнинг умумжамиyat учун қимматли ҳис ва фикрларини ташувчи шахсдир. У шоир шахси билан эстетик идеалнинг қуймасидир”.² Навоийшунос олим А.Ҳайитметовнинг Алишер Навоий ғазалларининг мавзуи ҳақидаги мулоҳазаси эътиборлидир. “Шоир ўз ғазалларини ғоявий-тематик жиҳатдан шартли равишда уч қисмга бўлган: 1. Ошиқона ғазаллар; 2. Риндона ғазаллар; 3. Орифона ғазаллар.»³ Демак, ўз-ўзидан равшанлашадики, ошиқ, ринд ва ориф образлари шоир лирикасида асосий ўрин тутади.

Навоийнинг поэзияси метафорикдир. Унинг ғазалларида метафоранинг кўплигидангина эмас, балки аксар ғазаллар бошдан охиригача мажозий равишда тузилади. Уларда ишора, рамзлар, киноялар муҳим вазифа

¹ Гадоий. Девон. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1973. - Б. 143.

² И.Султон. Адабиёт назарияси. – Т.: Ўқитувчи, 1980. – Б. 262.

³ Ҳайитметов А. Навоийхонлик суҳбатлари. – Т.: Ўқитувчи, 1993. – Б. 136.

бажаради. Гап ранг рамзлари воситасида яратилган образлар ҳақида борар экан, юқорида таъкидланган уч образ орасида ошиқ образининг мукаммал бадиий ифодасига хизмат қилган.

“Адабий турлар ва жанрлар” китобида шоирнинг лирик қаҳрамони ҳақида баҳс юритилар экан, “Навоий лирик қаҳрамонида ошиқлик, мутафаккирлик бўртиб туради”¹, дея тўғри таъкидланган.

Навоийнинг лирик қаҳрамони ўз даврининг, ўз даври маданияти, ахлоқи, фалсафаси ва маънавий дунёсининг ойнасидир. Навоий лирик қаҳрамони билан ўзбек адабиётининг биронта шоири лирик қаҳрамони ўз муҳитини кенг ва чуқур ҳолда қамраб олиш соҳасида тенг кела олмайди. Шоир шеърларида эркак ва аёллар киядиган 60 дан ортиқ либос турлари тилга олинган. Булар: *або, аблақ, абришим, атлас, воло, далқ, даббоғ, дебо, диклай (баъзи ўринларда «дакла», «декла»), доройи, елак, ёпуқ, жавшан, жанда, жома, жубба, жул, жиба, заркаш, иксун, капанак, катон, киш, кежим, кўктемур, лиҳоф, лоя, мошоб, мураққаъ, ос, олтойи, паранд, парниён, пашмина, пўстин, песа, ридо, сайфур, сақарлот, синжоб, танпўш, тийин, тўрқа, ўрмак, хирқа, хилъат, хафтон, шол, ширдоғ, қоқум, қумош, қабо, «ҳарир», ҳасирий либос, ҳулла, ёпуқ, чакмон, чопон, чорқаб* ва ҳоказо.

Мазкур либосларнинг рангини акс эттирувчи сифатловчилар ҳам хилма-хил бўлиб, улар бевосита лирик қаҳрамоннинг у ёки бу ҳолати ва кайфиятини ёритади. Жумладан, ошиқнинг ҳижронда эзилган, дардли, ҳазин кайфияти «*сариг ҳулла*», «*хазоний кисват*», «*сариг либос*», «*сариг тўн*» каби иборалар воситасида гавдалантирилган. Масалан:

Ул *сариг тўнлуғ* турганда таъзимға тик,

Шуълаким, хошокни куйдургади бўлғай бийик

¹ Адабий турлар ва жанрлар (тарихи ва назариясига оид). Уч жилдлик. 2-жилд. Лирика. – Т.: Фан, 1992. – Б.63.

(6-227).

Ё.Исҳоқов шоир лирикасига бағишланган «Навоий поэтикаси» китобида: «...ғазалларда шоирнинг ҳис-туйғулари, нозик кечинмалари хилма-хил ташбеҳлар, оригинал истиоралар ва автор мақсади, муносабатининг очилишига имкон берувчи маънавий ва лафзий санъатлар ўзининг гўзал ва табиий ифодасини топган»¹, деб ёзади. Дарҳақиқат, юқоридаги байт «тамсил» санъатининг ажойиб намунаси бўла олиши билан ҳам характерлидир, яъни биринчи мисрадаги сариқ тўнли дилбар(маъшуқа)нинг таъзимга қад ростлаши иккинчи мисрада ҳаётий бир ҳодиса билан далилланади. Гўзал ёр ишқида ёниб, ҳижронида ўртаниб, хазон бўлаёзган ошиқ (хошок)ни сариғ тўнли маъшуқа — «шуъла» янада баттарроқ ишқ оташида ёндиришига қиёсланади. «Бийик» сўзининг луғавий маъноси «катта, улуғ, тик» бўлиб, қуруқ хошок одатда баландлаб, яъни тик ёнади.

Эй Навоий, **кисвати** гар **обгундир**, не ажаб,

Бу яқиндурким, бўлур сув ичра дурри шахвор

(3-137).

Бу энди бошқа манзара: ёрнинг нозик вужудидаги либос сув рангида. Шу боисдан ҳам унинг номи «кисвати обгун»дир. Ошиқ унинг шундай кийим кийишидан ажабланмайди. Чунки «дурри шахвор» ҳам ерда эмас, балки сув ичида бўлади. Демак, бу ерда маъшуканинг сийратига алоҳида урғу берилмоқда.

Хуллай кофиргун ул хилъати хазро уза,

Сабзай жаннатқа гўё тушти раҳматдин қиров

(6-343).

¹ Исҳоқов Ё. Навоий поэтикаси. — Тошкент: Фан, 1983. — Б. 127.

Маъшуқанинг яшил (хазро) хилъат устидан оқ (кофургун) ҳаририй хулла кийиб турган ҳолати жаннатдаги ям-яшил майсалар устига тушган оқ кировга ўхшатилади.

Баъзан қиз-жувонларнинг устидаги либосда бир неча ранг гўё ял-ял ёниб кўзни яшнатади. Камалакни эслатадиган ва камалакка нисбат берилган етти рангни акс эттирувчи бундай заррин кийимларнинг тарихи узоқларга бориб тақалишини қуйидаги байтдан англаб олиш қийин эмас:

Етти ранг дебои заркордин,

Мукалал қилиб дурри шахвордин

(3-312).

«Дебо» - нозик, нафис ипак кийим бўлиб, шоир таъкиди бўйича у етти ранг билан зийнатланган. Айни пайтда, унга дурлар қадалган.

Навоий ёр(маъшуқа)нинг хислатларини, гўзаллигини очиш учун ойнинг маълум ҳолатини, кўринишларини чизади:

Меҳриға кўкта шафақ хўб эрмас андоқким манга,

Мовий терлик узра ул ойнинг **қизил ширдоғи** хўб

(5-40).

Қуёш ботаётган пайтдаги қизиллик билан ой – ёр кўйлагининг зид кўйилиши рамзнинг таъсирчанлигини оширади, аниқлигини, у юзага келтирадиган ҳис-туйғунинг ҳаяжонли чиқишини таъминлайди. Мовий ичкўйлак (терлик) ва кўк (осмон), қизил ширдоғ ва шафақ ой – ёрнинг тасвирига ажойиб жило бахш этувчи бўёқдир.

Бошқа бир байтдаги ойнинг турли рангларда кўринишини санамнинг либосларига боғлиқ эканига ишонамиз. Ёрнинг қоматига ярашиб турган ниҳоятда чиройли, **қизил, қора ва кўк** рангли либосларидаги ҳусну малоҳатидан уялиб кетган ой қизариб (шафақ) кетса, баъзан ҳасаддан қорайиб кетади, бошқа пайт эса ҳавас билан тиниқ мовий (кўк, гардун) рангга киради.

Қизил ёхуд **қора** ё **кўк тўнунг** ҳар бир эрур мавзун,
 Нечукким, *ой либоси* ҳам **шафак**, ҳам **кеча**, ҳам **гардун**
 (5-318).

Маъшуқа юзларини қизил кўйлагининг энги билан ёпиб олса-да, барибир унинг ҳуснини яшира олмайди, аксинча янада гўзаллаштириб юборади, ахир, қуёшни булутлар тўсиб ололмайди-да!

Қизил кўнглак энгин оразға ёпсанг важҳи йўқ воқеъ,
 Қуёш оллида кўрмайдур киши **гулгун** булут монёъ
 (6-203).

Биз юқорида қизил ранг, аниқроғи, қизил ипакдан тикилган кўйлакнинг эркак ва аёл муносабатларида ижобий таъсирга эгалиги ҳақида сўзлаган эдик. Аммо ушбу ранг ҳамма вақт, ҳамма ҳолатларда ҳам яхши кайфият, ҳолат ва мақсаддан далолат беравермаган. Шоҳ ва султонлар устидаги **қизил либос** қахр, ғазаб, ҳатто хунрезликка ишорат қилган. Бу ҳақда Навоий шундай дейди:

Тўкти қон **гулгун либосин** кийгач ул хўблар шаҳи,
 Қон тўкар эмиш **қизил тўн** кийса, бешак, шоҳлар
 (3-136).

Биринчи мисрадаги «хўб» гўзал маъносини билдиради. Демак, «хўблар шаҳи» - «гўзаллар шоҳи» демак. У гулгун, яъни гул рангли қип-қизил либос кийганда гўёки ошиқнинг жаллодига айланади. Нима учун? Чунки қадим даврлардаги урфга кўра баъзи шоҳлар қизил тўн кийганда албатта қон тўкилган экан. Тарихчи Масъудийнинг «Ажойиб ад-дунё» номли асарида бу хусусда шундай маълумот берилган: «...турклар энг буюк ҳукмдорларини ҳокон дерлар. Унинг тожи, тахти ва камари олтиндандир. Турклар ипак либослар киярлар. Ривоятга кўра, уларнинг ҳоконлари халққа кўп кўринмасмиш, кўринган тақдирда унинг олдида ҳеч ким бўлмасмиш... Ҳукмдорнинг муайян бир куни бордир, шу кун ҳукмдор номига улкан бир

гулхан ёқилур. Ҳукмдор юқоридан гулханга қараркан, коҳинлар оловга юзланиб қандайдир дуолар ўқирлар. Шунда олов ичидан буюк бир қиёфа тепага юксалар. Агар бу қиёфа яшил бўлса, ёмғир ва мўл-кўлчиликка, оқ рангда бўлса қурғоқчиликка, қирмизи бўлса қон тўкилишига, сарик бўлса хасталиклар ва вабога, қора бўлса ҳукмдорнинг ўлимига ва узоқ сафарга чиқишига далолат этар»¹. Балки Алишер Навоийнинг бундай маълумотдан хабари бўлмагандир, лекин бу хусусда албатта эшитган, оғиздан-оғизга ўтиб келган нақллардан воқиф бўлган.

Машрабнинг қуйидаги матлаъ билан бошланувчи ғазали эса Навоийнинг ўзидан кейинги ижодкорларга нечоғли таъсир ўтказганлигини кўрсатади:

Зебо санамим **гулгуни зебо** ясанибдур,

Қонимни тўкар, буки **қизил тўн** кийинубдур.²

Исломий эътиқодга кўра шаҳидлик Оллоҳнинг ҳузурида юксак мартаба саналади. Шаҳид кафансиз, яъни устидаги кийими билан дафн қилинади. Салжуқий султонлардан Султон Алп Арслон бир жангга отланганда аскарлари билан биргаликда оқ либос кияди. Шунингдек, отлари устига ҳам оқ мато ёптиради. Бунда улар албатта шаҳидликни бўйинга олиб, жангга киришган. Қуйидаги мисраларда Навоийнинг лирик қаҳрамонларидан бири ҳам ишқ йўлида шаҳид бўлишни ифтихор билиб, ёрнинг жон олгувчи кўзлари ва ниҳоятда чиройли, лолагун либоси туфайли қизил қонга бўялган либоси билан дафн этишни сўрайди. Иккинчи мисрадаги «маъҳуди кафан» иборасида «одатдаги, расм-русумдаги кафан», яъни одатга кўра майитнинг тоза оқ мато билан кафанланишига ишора бор:

Лоладек қонлиқ либосим бирла дафн айланг мени -

Ким, шаҳиди ишқ маъҳуди кафанга кирмади

¹ Ganiz Faza'il. El-Etrak. – Ankara, 1988. - S. 33.

² Машраб. Меҳрибоним қайдасан. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1990. - Б. 185.

(6-437).

Ёки:

Шаҳид ўлсам **либоси лолагун** сарви равонимдин,
 Ясанг қабрим уза миле, бўянг **гулранг** қонимдин

(3-383).

Биз юқорида либос ва ранг тасвирлари акс этган айрим байтларни таҳлил этган бўлсак, қуйида яхлит олинган айрим ғазаллар билан танишамиз.

Тўрт ранги мухталифдин **хулла**ким, жонон кияр,
 Тўрт унсур **кисвати**дур гўйиёким жон кияр.

Ўзбеки гулнори **тўн**дин куйдум, аммо ўлтурур,
 Лимуйи **терлик** анинг остидаким жонон кияр.

Икки ёнимни шикоф айлаптурур бу рашкким,
 Икки ёнидин шикофин боғламай **қаптон** кияр.

Гул била **савсан катон** янглиғ бўлур маҳтоб аро,
 Кўнглаки **гулгун елак** чун савсани каттон кияр.

Ораз узра шўхлуғдинму ёпар **санжобини**,
 Йўкса **санжоби** булуттурким, маҳитобон кияр.

Ҳар чубулған торидур сарриштаи иззу шараф,
 Эски **шолеким**, фано кўйида бир урён кияр.

Гар Навоий **жандасин** шоҳ олди, тонг йўқ, чунки ишқ
 Поку беғашдур, гадонинг **кисватин** султон кияр

(4-132)

Ушбу ғазални ҳеч иккиланмасдан ўзига хос «**либоснома**» десак, хато бўлмайди. Унда **хулла**, **кисват**, **тўн**, **лимуйи терлик**, **қаптон**, **катон**, **кўнглак**, **синжоб**, **шол**, **жанда** сингари ўн турли либоснинг таъриф тавсифи берилган. Уларнинг ранглари эса бири бирига ўхшамайди.

Бу ғазал дастлаб «Наводир ун-ниҳоя» девонига, сўнгра эса «Хазойин ул-маъоний»нинг «Наводир уш-шабоб» девонига киритилган. Тўғри, шоирнинг лирик меросида тасвир бошдан-охир ранг ёки либос билан ёхуд ҳар иккисининг уйғунлигида яратилган 30 дан ортиқ ғазал учрайди. Бироқ тўрт хил ранг ва 10 турли либос орқали бир вақтнинг ўзида жонли портрет ва манзара яратиш нафақат ўзбек ғазалиётида, балки Шарқ шеърляти тарихида камёб учрайдиган адабий ҳодисадир. Шунинг учун ҳам ушбу ғазал таниқли навоийшунослар эътиборидан четда қолмаган. Масалан, Ё. Исҳоқов ғазал композицияси ҳақида фикр юритар экан, уни тўрт тип (таъриф, тавсиф, мадҳ ва шарҳи ҳол)га ажратади ва юқоридаги ғазални иккинчи, яъни васф характеридаги ғазаллар сирасига киритиб, илк икки байтини келтириш билан кифояланади. Н. Жумахўжа эса рамали мусаммани маҳзуф вазнида ёзилган бу ғазалда тилга олинган олтига: **хулла** (безакли, нафис матодан тикилган кийим), **ўзбеки гулнори тўн** (анор гулли қизил тўн), **лимуйи терлик** (сарик ичкўйнак), **катон** (канопдан тўқилган мато), **қаптон** (устдан кийиладиган хашаматли тўн), **синжоб** (силовсин ва олмахон терисидан ишланган тўн ва ёпинчик) каби либосларга таъриф беради. Аслида, ғазалда ўн турли кийим номи мавжуд бўлиб, унга **кисват** (кийим, уст-бош), **елак** (енгсиз енгил устки кийим), **шол** (жундан тўқилган мато, шундай матодан тикилган кийим), **жанда** (дарвишлар тўни)ни ҳам қўшиш керак.

Тўрт ранги мухталифдин **хуллак**им, жонон кияр,

Тўрт унсур **кисвати**дур гўйиёким жон кияр.

Мазкур ғазал матлаъсининг биринчи мисрасини икки хил талқин қилиш мумкин, яъни жонона тўрт хилма-хил рангдаги ҳулла - безаклар билан зийнатланган нафис либос кийган. «Тўрт ранг» дейилганда исталган тўрт ранг мутаносиблигини тасаввур қилиш ҳам мумкин. Ахир, табиатдаги етти асосий ранг (**қизил, сарик, яшил, кўк, оқ, қора, зангори**)ни қўшиш ва қориштиришдан минг-минглаб ранглардан фойдаланилмоқда. Иккинчи маъно эса жононанинг тўрт рангли тўртта либос кийганлигини англатади. Бу либосларнинг ранги эса кейинги байтларда ойдинлаштирилиб борилади. Иккинчи мисрада Навоий инсоннинг Оллоҳ таоло томонидан тўрт унсур воситасида яратилганлиги ҳақидаги диний, фалсафий қарашларга таянади. Ундаги «жон» сўзи «Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати»да 1. Рух, тириклик, ҳаёт; 2. Аъзои бадан, вужуд ва бошқа саккиздан ортик маънони англатиб келиши изоҳлаб берилган. Демак, шоир айна ўринда «жон»ни вужуд мазмунида ишлатган. Зеро, инсон вужуди тўрт унсур: тупроқ (қора), сув (кўк, мовий), олов (қизил), ел (сарик)дан яратилган. Юнон файласуфлари Эмпедокл ва Демокрит табиатдаги тўрт унсур тўртта асосий рангларга тўғри келишини айтиб, бу рангларни қора, сарик, қизил ва оқ (*«оқ ранг» деганда улар сувни назарда тутадилар, биз эса уни «кўк, мовий» деб олдик – С.Ў.*) деб кўрсатади. Бинобарин, бир-бирига зид тўрт унсур: тупроқ – шамол, сув – олов ва уларнинг ҳар бирига мос тўрт мухталиф ранг: қора – сарик, қизил – кўк байт марказида турган тушунча бўлиб, жонона кийган кийимнинг ранглари мазкур тушунча доирасида ойдинлашади.

Ўзбеки **гулнори тўн**дин куйдум, аммо ўлтурур,

Лимуйи терлик анинг остидаким жонон кияр.

«Ўзбеки гулнори тўн» - қанақа тўн бўлганлигини биз бугун аниқ таърифлаб беролмаймиз. Лекин у ўша замоннинг энг нафис, чиройли ва бежирим кийими бўлганлиги шубҳасиз. Анор гулли тўнда янада жозибали бўлиб кетган жонона унинг остидаги сарик ичкўйлаги билан ошиқнинг

ишқини янада оловлантиради. Ошиқ куйиб, ҳижронда шу қадар сарғайиб кетадики, унинг муҳаббат оташида тобланган танаси билан маъшуқанинг лимуыйи терлик либосини фарқлаш бир мушкул ҳолга айланади.

Икки ёнимни шикоф айлаптурур бу рашкким,

Икки ёнидин шикофин боғламай **қаптон** кияр.

Байтнинг иккинчи мисрасидаги қаптон икки ёнидан боғланиб кийиладиган тўн ёки камзул бўлиб, у ёрни улуғвор ва салобатли кўрсатади. Бу эса ошиқнинг ҳолини яна ҳам танг қилиб қўяди, яъни бундай гўзаллик ва жозибани кўрган ошиқ уни ҳатто ўз кўзларидан ҳам рашк қила бошлайди-ю, охир-оқибат бу ҳасрат унинг жигар-бағрини тешиб (шикоф) юборади.

Гул била савсан **катон** янглиғ бўлур маҳтоб аро,

Кўнглаки **гулгун елак** чун савсани каттон кияр.

Тўлин ой шуъласида қизил гулга чирмашиб ўсаётган каноп (яшил поя) ўсимлигини назарга келтиринг. Маъшуқа вужудидаги энгсиз гулгун либос (елак) билан канопдан тўқилган катон – яшил кўйлак худди шу манзарага ўхшайди. Қадди-қомати расо маҳбуба юпка савсаний (яшил ранг) катон устидан энгсиз қизил кўйлак кийган.

Ораз узра шўхлуғдинму ёпар **санжобини**,

Йўкса санжоби булуттурким, маҳитобон кияр.

Бунда энди бошқа бир кайфият ва манзара тасвирланган. Ёз оқшомларида тиниқ осмонда аҳён-аҳёнда пайдо бўлиб, парча-парча сузиб ўтадиган булутлар ой юзини беркитганидек, дилбар ҳам мовий (кўк) санжоб (кўйлак)ининг энги билан юзини дам-бадам ёпиб-очиб, ўз асирини хайрону лол даражага етказган.

Ҳар чубулған торидур сарриштаи иззу шараф,

Эски шолеким, фано кўйида бир урён кияр.

Навбатдаги байт бевосита лирик қаҳрамоннинг ботиний оламига алоқадордир. Қадимда «эски шол» қачон кийилган? Қачонки тариқат йўлига

кириб, кўнглини дунёнинг ўткинчи ҳамма нарсасидан холи қилганда. Зеро, ушбу шол оддий ипдан эмас, балки иззату шараф ришталари билан тўқилган (чин ошиқ Оллоҳ ҳузурида ҳақиқий иззат-шараф эгаси бўлади). Аслида ҳам мазкур йўлни танлаган кишига қўйилган талаблардан бири унинг кийими билан боғлиқ эканлигини, шунингдек, нима учун айнан шол «эски» бўлиши лозимлиги ҳақида тасаввуфшунослар ўз мулоҳазаларини билдиришган. Тожикистонлик олим А. Курбанмамедовга кўра, сўфийнинг чиройли кийимлар кийишга бўлган иштиёқи – Оллоҳга етиш йўлидаги катта тўсиқ, чунки улар ҳою ҳавас, нафсоний ҳис-туйғуларни алангалатади, жисмоний майлларни қондиришга ундайди, бу эса асл ҳақиқатдан узоқлашишга олиб келади¹. Бинобарин, Қуръони каримнинг «Аъроф» сураси, 26-оятида шундай дейилади: «Эй Одам болалари, Биз сизларга авратларингизни беркитадиган либосни ҳам, ясан-тусан (либосини) ҳам туширдик. (Ҳаммасидан) яхшироқ либос тақво либосидир». Тақво эса динни тутиб турувчи устундир. Ҳақиқий Оллоҳ ошиғи бўлган тақводор эса зоҳирини ортиқча ҳашам, дабдаба-ю безаклардан холи этиб, камтарона либос кияди.

Нихоят, ғазалнинг охирги байтини ўқиймиз:

Ғар Навоий *жандасин* шоҳ олди, тонг йўқ, чунки ишқ

Поку беғашдур, гадонинг *кисватин* султон кияр.

Мумтоз шоирларимиз қатори Навоий ҳам «эски шол», «хирқа», «жанда» кийимининг хайри-хосиятига алоҳида эътибор қаратади. Чунки булар ҳақиқий ва содиқ ошиқнинг кўнглини «поку беғаш» қилади. Шунинг учун бундай либосларга фақат «ғарибу гадо» (ошиқ)лар эмас, шоҳу султонлар ҳам муҳтожлик сезганлар.

Кўринадики, Н. Жумаҳўжа «Сатрлар силсиласидаги сеҳр» китобида ёзганидай ғазалдаги либослар фақат маъшуқага эмас², балки сўнгги икки

¹ Курбанмамедов А. Эстетическая доктрина суфизма. – Душанбе: Дониш, 1987. - С. 17.

² Жумаҳўжа Н. Сатрлар силсиласидаги сеҳр. – Тошкент: Ўқитувчи, 1996. - Б.167.

байтдаги «эски шол», «жанда», «кисват» каби кийимлар лирик қаҳрамонга тегишлидир.

Ё. Исҳоқов ҳам шоирнинг бир қатор ғазаллари асосида ёр билан боғлиқ буюм тавсифи (ёғлиғ, хилъат, мактуб) ётади ва у детал вазифасини бажаришини айтади, бу эса шоир ғазалиёти поэтикаси учун хос бир хусусият эканини таъкидлаб, мазкур усулни шартли равишда поэтик фетиш¹ деб атайди. Қуйидаги машҳур ғазалда ҳам шу усулдан фойдаланилган ва дилбарнинг қизил, сариқ, яшил рангдаги хилъати тасвири асосида ажойиб манзара чизилган:

Хилъатин то айламиш жонон қизил, сариғ, яшил,
Шўълайи оҳим чиқар ҳар ён қизил, сариғ, яшил.

Гулшан эттим ишқ саҳросин самуми оҳ ила –
Ким, эсар ул дашт аро ҳар ён қизил, сариғ, яшил.

Шишадек кўнглумдадур гулзори ҳуснунг ёдидин.
Тобадоннинг аксидек алвон қизил, сариғ, яшил.

Оразу хилъат била хаттинг хаёлидин эрур.
Кўзларимнинг оллида даврон қизил, сариғ, яшил.

Лаългун май тутқил олтун жом бирла, сабзада,
Ким булардин яхши йўқ имкон қизил, сариғ, яшил.

Фақр аро беранглик душвордур беҳад валеқ,
Хирқада тикмақ эрур осон қизил, сариғ, яшил.

¹ Исҳоқов Ё. Навоий поэтикаси. – Тошкент: Фан, 1983. – Б. 59.

Эй Навоий, олтуну шингарфу зангор истама,
Бўлди назминг рангидин девон қизил, сариғ, яшил.

(6-264)

Филология фанлари номзоди С. Жумаева Нажмиддин Кубронинг оқ ранг – исломни, сариқ ранг – иймонни, зангори ранг – эҳсонни, яшил ранг – ишончни, кўк ранг – иқон (тўла ишонч)ни, қизил ранг – ирфонни, қора ранг – ҳаяжон (ҳайрат)ни акс эттиради, деган таснифига асосланиб, мазкур ғазалда радиф бўлиб келган қизил, сариғ, яшил сўзлари икки маънога эга бўлиб, ботиний мазмунда ирфон, иймон ва ишончни тамсил этади¹, дейди. Бу эса ғазалнинг соф тасаввуфий мазмундаги асар эканлигини ва демак, уни шу нуктаи назардан текшириш кераклигини талаб этади.

Тасаввуф таълимотига кўра комил инсон даражасига етишни истаган сўфий етти босқични босиб ўтиши керак. Бу йўлда пирнинг раҳнамолиги керак бўлади. Унинг тарбияси ёрдамида мурид мазкур босқичлардан бир-бир ўта бошлайди, пири комил унинг қайси босқичда эканлигини ранглар ёрдамида билиб боради.

Биз юқорида Алишер Навоий ўз ғазалларида 60 дан зиёд либос турлари уларга уйғун ранглар воситасида лирик кечинма, бадий ифодалар мавжуд эканлиги ҳақида хабар берган эдик. Қуйида айрим байтларда бадий аксини топган либослар ва уларнинг кимлар томонидан ва қачон кийилишига кўра таснифлаган ҳолда келтирдик:

I. Юқори табақа вакили, жумладан, подшоҳга хос кийимлар:

1. **воло (ф)** - юқори сифатли, олижаноб, қимматбаҳо мато:²

Палоси ҳузни мен, эй атласи чарх,

Манга лойиқ эмас **воло қумошинг**

¹ Жумаева С. Рақам, маъно ва тасвир. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2005. – Б. 25.

² Изоҳ: мазкур кийимга ва бундан кейинги либос турларига бериладиган таърифларда мумтоз асарлар ва Алишер Навоий асарлари учун турли йилларда тузилган луғатлардан, жумладан, П.Шамсиев ва С.Иброҳимовлар луғатидан фойдаландик.

(3 – 275).

2. **Иксун (а)** - шоҳи-ипаклик мато, ҳашамли кийим:

Сочингу мушк аро бор анча тафовутки, мунунг,

Кисватидур янги иксунда, анинг - эски саноч

(6-75).

3. **Кўктемур** - қадимги уруш кийимларидан бир хили:

Иш куниким, **кўктемур** бирла тановар гардидин,

Ер фалак рангин тутуб, кийгай малак ер **кисватин**

(5-343).

4. **Тўрқа** - катон номли матодан тикилган қимматбаҳо кийим:

Шолни тўрқа ўрнига ўткара олур бўлса, таъхир йўқ,

Бўрени зарбафт ерида сота олур бўлса тақсир йўқ.¹

5. **Қоқум** - оқ ва майин жунли ҳайвон ва унинг мўйнасидан ишланган пўстин:

Туну кун жилва қилма, эй аруси даҳр, билмишмен -

Ки, меҳнат субҳи бўлмиш **қоқуминг**, ғам шоми **синжобинг**

(6-360).

6. **Тийин** - олмахон терисидин тикилган поча пўстин:

Тийину қоқумни рокиб шўхлар ўз эгнидин,

Тоб бирла юзга чеккандин кўнгул бетоб эрур

(3-168).

II. Дунё орзу-ҳавасларидан кўнгил узиб, маълум бир тариқатга кирган ёки дарвеш, қаландар кийимлари:

1. **далқ (а)** - жанда, дарвешлар кийими:

Эй Навоий, ул қуёш васлин гадолиғ қилғали,

Зохир айлабмен **сариглиқ далқу** гардунвор қад

(3-117).

¹ Алишер Навоий. Махбуб ул-қулуб. МАТ. XIV-том. – Тошкент: Фан, 1998. - Б. 32.

2. **Капанак (ф)** - жундан қилинган устки кийим, жул чакмон, дарвишларнинг жул кийими:

Салтанат **хилъати**дин ортуқ эрур дайрда маст,
Судрасам бода гадолиғида йиртиқ **капанак**

(3- 268).

3. **Мураққаъ (а)** - дарвишлар киядиган қуроқ тўн, жанда:

Бўлма эмин чарх давридин **мураққаънўш** деб -
Ким, қуёшдин бу **мураққаъ** ичра ўтлуғ тоси бор

(3-166).

4. **Ҳасирий либос (а)** - бўйрага ўхшаш, қуроқ тўн:

Нафис кийгулук ўлса яланг танимға ҳавас,
Ҳасир нақши **ҳасирий либос** ўрниға бас

(3-191).

III. Аёлларга хос бўлган кийимлар:

1. **атлас - ипакдан** тўқилган майин мато:

Қон ёшим аксиму ол этмиш **фалак миръотини**,
Ким, бўлубтур **лаълигун атласда** сойир офтоб

(5-35).

2. **заркаш (ф)** – зар (олтин) билан ишланган, зарланган кийим:

Саркаш **аблақ** секритиб даврондек ул хуршидваш,
Эгнида **заркаш либоси** доғи андоғким қуёш

(6-111).

3. **Паранд (ф)** - ипакдан тўқилган юпқа кийимлик, ҳарир шойи:

Эй Навоий, оби ҳайвондек лабидин уз умид -
Ким, сочи зулмотидин ёпти анга **мушкин паранд**

(6-94).

4. **Диклай** – енги қиска устки кийим:

Яшил енгингки, **сариг дикладин** кўрунди не тонг,

Хазон дарахти бўлур ҳам бирорта **ахзар** шох
(3-109).

5. Елак – нимча:

Кўнглакинг барги **гулу** устида **гулранг елак**,
Гул кеби жисминг уза уйлаки **гулгун кўнглак**
(3-268).

IV. Барча учун умумий бўлган кийимлар, шунингдек, либос
тикишда фойдаланилган матолар:

1. **аблақ (а)**- ола пўстин:

Совуғ оҳимдин ўлсанг бетаҳаммул кўзга келтур юз -
Ки, анда **аблақ** этмишмен мураттаб теграси **қундуз**
(4-148).

2. **Кисват (а)** - кийим, уст-бош, либос:

Оҳ дудидин **қаро** эрмас Навоий **кисвати**,
Ким анинг оллиға солмиш бўйла мотам иштиёқ
(4-231).

3. **Киш (ф)** - қора пўстин, қундуз пўстин;

4. **Ўрмак** – туя жунидан тўқилган бир нав мато;

5. **Мошоб** – жундан тўқилган кийим; камбағал, мискинлар
киядиган уст кийим :

Кишу ўрмак, қайдидин ўт айшни фавт этмаким,
Киш қаророқ тулку, **ўрмак** юпқароқ **мошоб** эрур
(3-168).

6. **Лиҳоф (а)** – кийим, кўйлак:

Сабуҳи вақти гул очилғанин найлайки, ул ётмиш
Ўзини ғунча янглиғ чирмабон **гулгун лиҳофинда**
(5-383).

7. **Лоя (ф)** - ипакли тўқима:

Сенинг гулгун **тўнунг**ким, нақш эрур зар риштадин ҳар ён,
 Бияйних ўйладурким, зарварақ остидағи **лоя**
 (6-366).

8. **Олтойи** - қизил тулки, олтой тулкиси ва унинг терисидан ишланган пўстин:

Кўр Навоий маснадин ишқ ичраким, гулхан аро
 Шуъла **олтойи**у куллардур анга **синжоб**дек
 (3-264).

9. **Ос** - жуни оқ ва юмшоқ бир ҳайвон (оқсувсар) ва унинг терисидан ишланган пўстин:

Агарчи ҳулларинг ранги кофур,
 Валекин осу қоқум бирла маҳрур.¹

10. **Ширдоғ** - иссиқдан сақланиш учун кийиладиган устки кийим:

Гули раънодин этти кисватин сарви равон ёҳуд,
 Сариф **терлик** уза ул шўхму киймиш қизил **ширдоғ**
 (4-216).

11. **Сияҳпўш** (ф)– қора кийган:

Қошу кўзин кўргали, эй шайх, билдим, макри бор,
 Ҳар **сияҳпўш**ики меҳроб ичра бўлғай муътакиф
 (3- 248).

12. **Пашмина** (ф) - жундан ишланган мато:

Тун либосидек **қаро** **пашмина**дурму сайрида,
 Ё тутубтур ул жафогар шўхни оҳим менинг
 (4-255).

13. **Шол** - шол, жундан тўқилган мато ва шундай матодан тикилган кийим:

Қила олмас қари **дебо** кийиб ўзни зебо,

¹ Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. МАТ. IX-том. – Тошкент: Фан, 1990. - Б. 76.

Шол ҳам кийса йигитка ярашур зеболик

(4-230).

14. *Қабо* (а)- эркакларнинг узун ва кенг уст кийими:

Гар кўрмадинг шафақ уза хуршид, эй кўнгул,

Эҳсос қил ани *юзу гулгун қабосидин*

(3-470).

15. *Давоғ* – тўн, ёпинчиқ, кўрпа:

Ҳам этти нофаи заъфунг қамарни *мушки давоғ*,

Ҳам этти гулшани лутфунг шафақни *гулгунпўш*

(5-177).

Ҳар мисрада янги-янги турфа рангли либосларда намоён бўлаётган лирик қаҳрамон қиёфасида китобхон ўтмишда яшаган аجدодларимизнинг бой маънавий қиёфаси, миллий урф-одатлари билан яқиндан танишишга муяссар бўлади.

Серқирра санъаткорнинг бир қанча ғазалларида XV аср хотин-қизларининг гўзаллик сирлари, эстетик кийиниш маданиятининг қай даражада юқори савияда бўлганлигининг бадиий ифодасини топишида ранг символикасининг зарурий восита эканлиги ойдинлашади:

Арғувоний тўнмудурким киймиш ул сарви равон,

Ё магар сарви равон қилмиш *либоси арғувон?*

(3-351).

Ул *яшил тўнлуқ* париваш лаълишаккар бор ила,

Рух тўтисин қилибдур мунфаил гуфтор ила.

(6-375).

Хилъатин айлабтур ул шўхи сийминбар қаро,

Тун саводи бирла келгандек моҳи анвор *қаро*.

(5-35).

Хилъатин дема сариг рангки, рухсору кўзум,

Айлади ойинагун тўнида изҳор сариғ.

(5-215).

Савсаний тўн бирла ул қад савсани озод эрур,

Ё бинафша баргидин зеб айлаган шамшод эрур.

(6-137).

Тасвир рангга алоқадор баъзи ўринларда Хизр, соқий образлари учрайдики, уларда шоирнинг орифлик, риндлик кайфияти, ўй-кечинмалари устунлик қилган. Жумладан, қуйидаги байтда шоир Хизр образи орқали ахлоқий-таълимий ғояларини илгари суради:

Реву ранг аҳли муриди бўлмағилким, Хизр эмас,

Хирқасин ҳар аҳмоқ этса бақли хамқодек **яшил**

(5-388).

«Реву ранг» - хийла, макр, «бақли хамқо» - семиз ўт. Қадимий тасаввурларга биноан Хизр алайҳиссалом учун хос ранг яшилдир. У яшил тўнда кўринади. Шоир айтмоқчики, сен яшил семиз ўтга ўхшаш «хирқа» кийган ҳар бир кишини пир деб ўйлаб, унга мурид бўлишга шошилма. Зеро, яшиллик улар реву ранг – макр-хийласининг рамзи ҳам бўлмоғи мумкин. Лекин яшил ранг бошқа бир боқий ҳақиқат тантанасини ҳам акс эттиради:

Мувофиқ кийдилар, бўлмиш магар Наврўз ила байрам,

Чаман сарви **яшил хилъат**, менинг сарви равоним ҳам

(6-286).

«Хилъат» либоснинг хос бир тури бўлиб, тўй-шодиёналарда кийишга мўлжалланган ҳашаматли кийим саналади. Наврўз келиши билан табиат уйғониб, боғ-гулзор, дала-қирлар ям-яшил тўнга бурканади. Шунга ўхшаб яшил хилъат кийган маъшуқа ҳам ошиқ кўнглини баҳорга айлантирган.

Бошқа бир байтда ўқиймиз:

Сариғ оғриқ бўлдум, эй соқий, хазони ҳажр аро,

Қони асфар майки, бор ҳар катраси бир каҳрабо

(1-48).

Шоир юқоридаги мисраларда мавжуд адабий анъаналарга риоя қилиб, лирик қаҳрамоннинг зоҳирий ва ботиний қиёфасини ошиқнинг соқийга мурожаати, шунингдек, май образи воситасида тасвирлар экан, сариғ оғрик, хазон, асфар май, қаҳрабо каби бир ранг остида бирлашувчи сўзлардан моҳирона фойдаланиши натижасида ўқувчи кўз ўнгида ёрқин образли манзара ҳосил қилади.

Навоий Шарқ халқлари эстетик диди, тафаккури тараққиётида алоҳида ўрин тутган сиймодир. Шоир ҳам маъшуқа, ҳам ошиқ, яъни лирик қаҳрамонининг жинси, ёши, ҳол ва кайфияти ҳақида ёрқин бир тасаввур берувчи либос ва унга уйғун ранглари танлашга алоҳида эътибор қилган. Шу маънода улуғ шоир шеърларини ўрганиш, ранг ва либосларга тегишли тасвирларнинг ҳам маъно, ҳам гўзаллик, ҳам бадиий тасвир сирларини ёритиш катта аҳамият касб этади. Чунки бунда Алишер Навоий санъаткорлигининг янги бир жиҳати намоён бўлади.

Иккинчи бобда кўриб ўтилган масалалар юзасидан шундай хулосаларга келдик:

- Демак, тасвир ранг билан боғлиқ байт ва ғазаллар Алишер Навоий ижодида лирик асарларнинг бадиий юксак намуналари ҳисобланади. Шу билан бирга, у ўзбек мумтоз шеърлятида ранг рамзларини илк бор кенг йўналишда бадиий тасвирлаб бергани жиҳатидан алоҳида эътиборга сазовор. Шоир шеърларида ранг билан боғлиқ воқеа-ҳодиса, кечинма, ҳолатлар тасвири, асосан, ошиқ ва маъшуқа образлари атрофига бирлаштирилган. Лирик қаҳрамон тимсолида ошиқларнинг мукамал, умумлашган образини кўриш мумкин.

- Маъшуқа ва ошиқ образлари шоирнинг эстетик идеалини ўзида мужассамлаштирган характерлар даражасига кўтарилган. Ранг символлари шоир ифодалаётган воқеликни эстетик баҳолаш катта имконият яратиш

билан бирга бу образларнинг бошқа шоирлар шеърларида тасвирланган шу каби тимсоллардан фарқлилигини, бадий мукамаллигини ва образлилигини таъминлаган.

- Алишер Навоийнинг «Тўрт ранги мухталифдин хуллаким, жонон кияр...» деб бошланувчи ғазалида тилга олинган ўн турли либос номлари зарур этнографик маълумот бўлиш билан бирга муҳим поэтик функция ҳам бажарган. Бу, авваламбор, тасвирнинг либос, унинг ранги орқали деталлаштирилишида намоён бўлади. Навоий образни либос ва ранг уйғунлигида гавдалантирган, бу эса ортиқча бадий тафсилотнинг олдини олиш, фикрни бир мавзу доирасида жамлаш ва муайян ўзанга йўналтириш имконини берган. Шоир ёрнинг устидаги «хулла», «ўзбеки гулнори тўн», «лимуйи терлик», «катон», «қаптон», «синжоб», «гулгун елак» фонида лирик қаҳрамонга тегишли бўлган «шол», «жанда», «кисват»ни тилга олиш орқали маъшуқа ва лирик қаҳрамон психологик ҳолатини чизиб берган.

- Ошиқ ва маъшуканинг ҳолати байтларда, авваламбор, уларга тегишли бўлган кийим воситасида ойдинлашади. Агар маъшуқага хурсандчилик, бепарволик, унинг ҳуснини намоёиш этувчи кийимлар хослаштирилган бўлса, лирик қаҳрамон – ошиқ учун буларнинг зидди бўлган кийимлар, бинобарин, руҳий ҳолат хосдир. Аммо ушбу зидлик бир-бирини тақозо этадиган зидлик бўлиб, ғазал байтлари, ошиқ ва маъшуқа психологик ҳолатини сабаб-оқибат муносабатлари доирасида ўзаро боғлайди.

3-БОБ. РАМЗИЙ-МАЖОЗИЙ МОҲИЯТ ВА ТАСВИР МАҲОРАТИ

3.1. Ранг билан боғлиқ тасвир ва бадиий санъатлар

Юксак ғоя ва чуқур мазмунни гўзал бадиий шаклда бера олган асарларгина жаҳон адабиёти хазинасидан ўзига муносиб ўринни эгаллайди ва абадий яшайди. Улуғ сўз санъаткори Алишер Навоий асарларининг жаҳоншумуллиги ва абадий барҳаётлигининг сабаби ҳам унинг ижтимоий аҳамиятга эга бўлган фикрларни мукаммал бадиий ифода этганлигидадир.

Адабий асарда ҳақиқат ҳам, унинг ифода воситалари ҳам бадиий тус олади. Шеър завқ ва ҳаяжоннинг натижаси бўлиб, у шахснинг руҳий оламига завқлантириш орқали таъсир кўрсатади. Завқни кўзгатувчи асосий омил бадииятдир.¹ Шунинг учун юз йиллар мобайнида Шарқ мумтоз шеърятининг назарий ва амалий фаолиятига кўрсатма ва дастуриламал бўладиган илмлар пайдо бўлганки, булар «илми бадеъ», «илми аруз» ва «илми қофия»дан иборат эди. Булардан «илми аруз» шеърдаги вазн масалалари билан, «илми қофия» вазндор мисраларнинг ва байтларнинг охирги бўғинларидаги оҳангдошлик, яъни қофия муаммолари билан шуғулланса, «илми бадеъ» – шеърдаги бадиий воситалар, усуллар масаласига бағишланган.

Мазкур илмлар талабидан келиб чиқиб, у ёки бу шоир ижодига, у ёки бу бадиий асарга баҳо берилар экан, ижодкор ифодалаётган ғоя ўз аксини топган ижтимоий-сиёсий, фалсафий-ахлоқий, маърифий-тарбиявий муаммолар моҳияти ва кўлами, бадиий тимсоллар жилоси билан бир вақтда, қўлланган шеърый санъатларнинг ранг-баранглиги, мантикий асосланиши, асар мазмунини очишдаги ўрни ва аҳамияти каби масалаларга ҳам алоҳида диққат қилинган. Навоий таъбири билан айтганда, ҳақиқий шоирнинг иши

¹ Рустамов А. Навоийнинг бадиий маҳорати. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1979. – Б. 21.

«маъоний хазойинидан жавҳар термак ва эл файзи учун назм силкига вазн бермак»дир.¹

Шарқ мумтоз адабиётининг поэтик хазинасида бадиий воситалар жуда кўп ва турли-туман бўлиб², «буюк шоирнинг ўлмас асари «Хазойин ул-маоний» Шарқ классик лирикасининг ойнаси, санъаткорлар қўллаб турган бадиий воситаларнинг кўргазмасидир...»³. Навоий ғазалларида биз фақат шеърий санъатларнинг тўлиқ мажмуасини эмас, балки уларнинг шоир ғоявий-эстетик ниятининг рўёбга чиқишида ўйнаган фаол ролини ҳам кўрамиз.

1-бобда Алишер Навоийнинг ранглар билан боғлиқ байтлари миқдори жадвалда кўрсатилган эди. Маълумки, Алишер Навоий ижодида бадиий санъатларнинг минглаб ўзига хос намуналари бўлиб, улар шоир санъаткорлигини кўрсатувчи муҳим омил саналади. Шунингдек, ранглар воситасида яратилган шеърий санъатли байтлар ҳам кўпчиликни ташкил этади. Бу юқорида қайд этилган жадвалнинг қарийб тўртдан бир улушини ташкил қилади. Шеърият илмида мазкур санъатлар маънавий, лафзий ва ҳар иккиси бирга келганда эса қоришиқ санъатлар деб тасниф этилади.

Алишер Навоий ижодида маънавий санъатлардан ҳисобланувчи истиора нисбатан кўпчиликни ташкил этади. Қуйида лирик қаҳрамон мурожаат этаётган «гул» тимсолида эғнига қизил ва сариқ рангдаги матолардан ажойиб кўйлак кийган қизнинг тушунилиши истиоранинг ёрқин мисолидир:

Сориғ, қизил алвон била хилъатларинг, эй гул,

Раънолиғ эрур, улки либосингда аёндур

¹ Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. МАТ. XIV том. – Тошкент: Фан, 1998. – Б. 26.

² Бу ҳақда қаранг: Исмоков Ё. Классик адабиёт поэтикасидан маълумотлар // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1970-1973 йил сонлари; Шайхзода М. Асарлар. Олти жилдлик. 4- жилд. Устод санъатхонасида. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1972. – 372 б.; Раҳмонов В. Шеър санъатлари. – Ленинобод (Хўжанд), 1972. – 180 б.; Хусайний А. Бадоеъу -с - санойи. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1981. – 398 б.; Шайх Аҳмад Тарозий. Фунун ул-балоға // Ўзбек тили ва адабиёти. – 2002, 1-6-сонлари.

³ Шайхзода М. Асарлар. Олти жилдлик. 4- жилд. Устод санъатхонасида. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1972. – Б. 218.

(4-211).

Бошқа бир байтда эса қизил лабларнинг лаълга, лаб устидаги тукларнинг зангори ёзувга ўхшатилиши билан **истиора** ҳосил бўлган. Яна байтда ёқут лаблар худди ўликларга жон бағишловчи Исо алайҳиссалом, яшил туклар эса ишқ шаробидан насиба улашувчи яшил тўнли Хизр алайҳиссаломдир, дея тарихда ўтган тарихий ёки афсонавий шахсларга ишора этиш билан **талмех**, рассомчиликда ишлатиладиган шингарф (қизил) ва зангори (яшил) ранглар қизил лаблар ва яшил хат (тук) олдида нурсиз бўлиб қолади дея мусаввирга мурожаат (**илтифот**) этиб, бу рангларга қўл урма дейиш билан бир неча санъатларнинг уйғунлигида маъшуқа гўзаллигига ўзгача шаклда урғу берилган:

Лаълу хатгининг Масихою Хизрдин ори бор,

Эй мусаввир, сунма қўл **шингарф ила зангорға**

(6-365).

Қуйидаги мисраларда ҳам маъшуқанинг жон бағишловчи лаъли лаблари ҳамда янги чиққан майсадек хати юзда шу қадар мутаносиб жойлашиб, ажаб гўзаллик ҳосил этганки, бу ҳол гўё бир-бирларига қўшни яшаётган Исо Масиху Хизр каби дея яна шоир истиора ва талмехга мурожаат этади.

Ажаб йўқ, сабзаи хат соясида жонфизо **лаълинг**,

Муносибтурки, бўлғайлар Масиху Хизр ҳамсоя

(6-542).

Билол – тарихий шахс. У пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом томонидан ўткир овози бўлганлиги учун муаззин (азон айтувчи) вазифасига тайинланган ҳабаш. Маъшуқанинг кип-қизил лаби, лаби устидаги қора (шабранг) холи жаннат боғларида кавсар булоғи қирғоғида сайр этиб юрган Билолни лирик қаҳрамон ёдига солади:

Равзада кавсар қироғинда хаёл эттим Билол,

Юз аро лаб, лаб уза **шабранг** холингни кўруб
(6-53).

Ошиқ хижронда кўз ёш тўкаверганидан кўзлари нурсиз ҳолга келиб қолган. Маҳбубанинг жамоли қуёш. Қуёшнинг нурлари эса сероб. Юзинг зиёсидан бизни ҳам баҳраманд эт, токи сенинг ҳуснингни томоша қила олай дея унга закот қондасини¹ (**талмех**) ёдга соляпти:

Чун ювди кўзлар **саводин** ашк, ёрут юз очиб,
Ким дирамсиз элга бой эл фарздур бермак закот
(3-80).

Асарнинг ҳаётийлиги ва бадий қиммати, аввало, воқеликни билиш воситаси, инсон ўйлари, туйғулари ва дунёқарашилини шакллантирувчи қурол бўла олиш қобилиятига эга эканлиги билан ўлчанади. Байтнинг биринчи мисрасида ифодаланган фикрга далил сифатида иккинчи мисрада ҳаётий бир ҳодисани мисол қилиб келтиришга асосланган тамсил санъатига Атоуллоҳ Ҳусайний шундай таъриф берган: «... бу ҳам (яъни тамсил) истиора жумласидиндур, аммо бу истиоранинг мисол йўллуғ навъидур, яъни шоир бир фикрга ишора қилмоқни истаганда ўзга бир маънони билдиргучи бир неча лафзни келтирур ва ани мақсаддағи фикрнинг мисолига айлантирур ва ўз фикрини ўшул мисол билан ифода қилур».²

Алишер Навоий ҳам бир ўринда ошиқнинг ҳолатини халқимизнинг кундалик турмушидан олинган ҳодиса билан қиёс этади, яъни катталар йиғлаётган ёш болага турли рангдаги нарсалар бериб овутишганидек, юзнинг сарғайиши, қонли ёш тўкиш ошиқнинг ҳақиқатан ёр ҳажрида ўртанаётганидан дарак бериб туради ва уни бир оз тинчлантиради:

Кўнгулни қон ёшу гоҳи юзум била овутурмен,
Сариг-қизил била андоқки, халқ тифлин овутимиш

¹ Закот – (арабча –тозаланиш, садақа бериш) – мол-мулк ва даромаддан бериладиган садақа, хайр. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 3-том. – 2002. - Б. 656.

² Ҳусайний А. Бадоеъ-с - санойи. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1981. – Б. 220.

(5-182).

Ўтмишда ота-боболаримиз янги ойни кўрганларида, хурсандликларидан беихтиёр кўзларини юмганлар¹. Шоирнинг лирик қаҳрамони эса ёрнинг мушкин (қора) қошларини кўрганда, қувончдан кўзлари янада каттароқ очилади.

Янги ой кўргач халойиқ кўзни юммоқ расм эрур,
Лекин очилди кўруб **мушкин ҳилолинг**дин кўзум
(3-329).

Байтда урф-одатларга ишора этиш билан ирсоли масал, «кўз юммоқ» – «кўз очмоқ» иборалари воситасида тазод санъати қўлланилган.

Коинот жисмлари, жумладан, ойнинг қоронғу кечада фалакда кезиб юриши ҳақида гап кетаётган навбатдаги мисраларда ҳам Навоийнинг ийҳом санъатидан ўринли фойдаланиши мазмунни равшанлаштиришга ва айтилаётган фикрнинг жозибали шаклга келишига кўмаклашган, натижада, байтлар ўқувчининг қалбини қаттиқ ҳаяжонга соладиган даражада бадий тус олган. Яъни, 1) ой – осмондаги ой, 2) ой - ой юзли санам.

Ой ҳалокимга тутуб мотам кийиб тундин **қаро**,
Орази сайли била аҳли азо кирдор этар
(4-121).

Шунингдек, ойга инсоний хусусиятларнинг кўчирилиб, ташхислантирилиши ҳам таъсирчанликни оширган. Яна шунга эътиборни жалб этиш лозимки, сўнгги икки байтдаги **лирик қаҳрамон – ой – маъшуқа** тимсоллари учлиги шоир қалбининг энг нозик кечинмаларини образли ифодасида, ўқувчига маънавий-эстетик озуқа беришда аҳамиятлидир.

Баъзан ийҳом санъати ҳусни таълил, тажохули орифона санъатлари билан бирга қўлланади. Масалан,

Сариф коғазмудурким сўзи ҳажрим айлади таҳрир,

¹ Сатторов М. Ўзбек урф-одатлари. – Тошкент: Мерос, 1993. – Б. 97.

Ва ёхуд шуъла тушти саҳфага ул сўз этиб таъсир?

(4-99).

байтида ўзини билмасликка солиб (тажоҳули орифона) «Айрилиқ, ҳижрон ҳақидаги сўзлар ёзилган қоғазнинг ўзи сариғмиди ё бу сўзлар таъсир қилгач, у саҳифа (қоғаз)га шуъла тушиб сарғайиб кетдими?» деган ҳайратомуз мазмунни ифода қилади. «Сўз» ҳар икки мисрада икки маънода: сўз ва ўт (чўғ) маъноларида қўлланганки, буни ийҳом санъати намунаси деб биламиз.

Илтифот санъатида шоир баён вақтида гап шахсини ўзгартириб туради. Бу нутққа хилма-хиллик бағишлаб, уни зерикарли бўлишдан қутқаради ва ўқувчи ёки эшитувчининг диққатини кучлироқ тортиб, унда завқ-шавқ уйғотади. Атоуллоҳ Хусайний бу ҳақда: «Илтифот ҳуснининг сабаби улдурким, сўзлагучи каломни бир услубдин иккинчи услубқа нақл қилганда, ... эшиткучини ул каломни тингламоққа кўпрак жалб этар, анинг рағбатин орттирур ва ани эшитмактин нишотин зиёда қилур»¹. Деярли барча ижодкорларнинг девонида илтифот намуналари учрайди. Ўтиборли жиҳати шундаки, улар кўпинча лирик қаҳрамон севгилисига тегишли характерли белгилардан бири - ранглардан келиб чиқади.

Масалан, Лутфийнинг лирик қаҳрамони маъшуканинг сеҳрловчи қора холига боқиш умидида шу қадар интиқ бўлиб сарғайдики, чехраи зарди (сарик юз) олдида сомон ҳам кўзга кўринмай қолади. Шунинг учун дийдорини бир кўриш учун менга ҳам қиё бокқин дея ёрига «эй гул хирмани» - гул юзли деб **мурожаат** этади:

Донаи холинг таманносида, **эй гул хирмани**,

Қил назарким, чехраи **зардим** ёшурди коҳни.²

Саккокийнинг лирик қаҳрамони эса маъшуқасига ҳижронда заъфарондек сарғайган юзларига қайта қизиллик, умидсиз танасига қайта

¹ Хусайний А. Бадоеъу-с - санойи. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1981. – Б. 198.

² Лутфий. Сенсан севарим. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1987 - Б. 279.

ҳаёт бағишловчи халоскори сифатида қарайди ва шу сабабли «эй жон» деб *илтифот* этади.

Сенинг лаълингдан ўфтониб **қизарур** лаъл қон ичра,
 Ҳасад этур менинг юзим кўрубон **заъфарон**, э жон.¹

Навоий эса бир ғазалининг ҳар байтида «жон», «жисм», «бағир», «кўнгил»га *илтифот* этган шоир «кўз»га мурожаат қилади. Кўз аъзоси ўртаси қора, атрофи оқ, унинг доимий намлиниб туриши учун эса бир тарафидан доимий суюқлик ажралиб туради. Кўзнинг табиий тузилиши билан унга «эй тардомани (этаги ҳўл) юзи қаро» деб мурожаат қилинишида мантиқий боғланиш мавжуд. Яъни кўзга қарата сендаги чиройли тим қоралик туфайли кўнгилда, бутун аъзоларда «балоу ваҳшат»лар бошланди, дейди.

Кўзга чун дерменки, эй тардомани **юзи қаро**,
 Сендин ўлмиш телба кўнглумнинг балоу ваҳшати
 (6-403).

Қуйидаги мисраларда эса *муболаға, истиора ва таҷоҳули орифона* санъати биргаликда келган. Лирик қаҳрамон кечаю кундуз ёрнинг қизил лабларини ўйлаб, ёш тўкавергач, охири кўз ёшлари қонга айланган, бу – муболаға. Лабнинг лаълга қиёс этилиши – истиора. Лекин ўзи ҳам била олмай қолган: лабларинг хаёлидан ҳамма нарса қизилми ёки қонли кўзёшларим туфайлими? Бу эса таҷоҳули орифона.

Англамон оллимдадур **лаълинг** хаёли муттасил,
 Ё онинг шавқидин оққан **ашки ол** оллимдадур
 (5-132).

Шоир баъзан ўз фикрини ажабланиш, ҳайратга тушиш услубида ҳам ифодалайди. Бунга *таажжуб* деб ном қўйилган. Бу санъат ҳам Навоийда кўп ишлатилган. Масалан, қуйидаги байтда таажжуб *ўхшатиш(ташбеҳ)*

¹ Саккокий. Танланган асарлар. – Тошкент: Ўздавнашр, 1962. - Б. 11.

билан биргаликда моҳирона қўлланилган: воқеликка мантиқан ёндашилса, булбул гуллар чаман очилган баҳор фаслида иштиёқ билан сайрайди, куз – хазон фаслида нола қилиши ажабланарли ходиса, ошиқ ҳам муҳаббат куйини висолдан яшнаган вақтда эмас, ҳижронда юзлари сарғайганда авжга чиқариши кишига ғалат туюлади.

Чехра **сорғорғон** сари ортар кўнгулнинг ноласи,

Бор ажаб воқия хазон фаслида нолон андалиб

(3- 31).

Алишер Навоийнинг аксарият **ташбеҳ**лари ҳаётда, турмушда учрайдиган оддий нарса ва ҳодисаларга асосланган бўлиб, шоир ижодининг бу хусусияти асарга оммавийлик ва халқчиллик бағишлаш билан бирга, ўқувчининг оддий турмуш воситалари ва ҳаётини ташвишларга шоирона муносабат пайдо қилади. Масалан, дилбарнинг куёшдек порлоқ юзини кўргандан сўнг лирик қаҳрамоннинг аҳволи оғирлашади – севги дардида ўртаниб, «қора қайғу»га қолади, худдики куёш(мехр) чиқиб, юқорилайвергани сари соя пайдо бўлгандек.

Юзунгга чун таважжуҳ айладим, қолди **қаро қайғу**,

Кейин тушган киби соя кўрунганч мехр утрудин

(4-363).

Куёш ботаётганда шафақ қизариб, куёш шафақ ичида янада гўзал кўринади. Бу эса гул юзли санамнинг қоронғу тушганда қизил(ол) чодирга киришига ўхшатиш.

Тун ақшом уйлаким бўлғай шафақ ичра куёш пинҳон,

Кирар ҳар шом ул **гулчехра шодурвони ол** ичра

(5-395).

Тилдаги бадий воситаларнинг бир қисми лафздош, яъни талаффузида эшитувчини таъсирлантирадиган даражадаги умумийликка эга бўлган сўзларга асослангандир.

Алишер Навоий «Муҳокамат ул-луғатайн» асарида туркий тилнинг афзалликлари ҳақида сўз юритар экан, маънодошлик(синонимия) ҳодисасига мисоллар келтириш билан ўз фикрини далиллайди. Яна шуни ҳам таъкидлаш мумкинки, туркий тил нафақат маънодош(синоним) сўзлар, балки шаклдош(омоним) сўзлар ҳисобига ҳам бой луғат манбаига эга. Омонимлар воситасидаги сўз ўйини натижасида **тажнис** санъати ҳосил бўлган бўлса, туюқ жанрининг туркий адабиётда пайдо бўлиши ҳам тилнинг юқоридаги хусусияти билан боғланади.

Мумтоз шеърятимиз тарихида рангни ифодаловчи сўзлар ёрдамида яратилган тажниснинг кўплаб ажойиб намуналари фикримизни қувватлайди.

Бизга аёнки, Лутфий ижодида туюқ жанри муҳим мавқега эга. У шаклдош сўзларни ғазалда ҳам қўллаб, сўз қўллашдаги шоирлик иқтидорини намоён этган.

Кўнглум қарори қолмади, бир **оқча** юз тилар,
Ул **оқча** юзки мен тиларам, **оқча** юз тилар.¹

Яъни: Бир оқ юзли (оқча) ёр орзусида сабру қарорим қолмади, мен оқ юзли (оқча) дилбар висолини тиласам, у юз оқ танга (оқча) тилайди.

Шоир Атойи ҳам бир ғазалида «қаро кўзлар» иборасини тажнис сифатида қўллаган бўлса:

Боқар охулайин ҳар ён ўшал **қаро кўзлар**,
Хаданги ғамзасин отмоғ учун **гўё қаро кўзлар**.²

Бошқа бир ўринда «ол» лафзини уч ўринда уч хил маънода ишлатиш оқибатида бадий тасвирда муваффақиятга эришган.

Жонимни васл учун десам **ол**, эй қаро кўзум,
Олким, бу сўзда шуъбадаву макру **ол** йўқ.³

¹ Лутфий. Сенсан севарим. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1987 - Б. 340.

² Кўрсатилган китоб. – Б. 51.

³ Кўрсатилган китоб. – Б. 112.

Бу санъатнинг Алишер Навоий лирикасида ҳам ажойиб намуналари мавжуд. Масалан, куйида ижодкор ошиқнинг ишқдан сарғайган юзини хазон фасли етган боққа, икки бетини сариқ баргга ўхшатмоқда. «Сари» сўзи ёрдамида *тажнис* ҳосил этилган, биринчи мисрадаги **сари** – *сариқ*, иккинчи мисрадаги **сари** эса *томон* маъносида қўлланилган.

Кўрма **сариғ** баргу қил наззора рухсорим **сари**,
 Қўй **хазон** боғин, гузар қил заъфаронзорим **сари**
 (6-416).

Бир байтнинг ўзида *сариқ барг*, *сариқ рухсор*, *хазонли боғ*, *заъфаронзор* каби сариқ белгиси остида жамланган отлар уйғунлашиб, ўқувчига ҳижронли кунларнинг изтиробини энг нозик қирралари билан ҳис этишга кўмаклашади.

Байтда содда отларнинг қатор тизилиши натижасида *таъдид* санъати ҳам вужудга келган. Бу отлар эса ранг белгиси бўйича **жамланган**: ёрнинг холи, лаби устидаги хати(майда тук), кўз ва қоши – бариси **қора**.

Қорадур холу хатту кўзу қошинг,
 Магар борини куйдурмиш қуёшинг
 (3-274).

Қуйидаги байтнинг биринчи мисрасида тасаввуфнинг фақр босқичида фойдаланиладиган отлар жамъи – *таъдид*лар ранг белгисига кўра кейинги мисрада фарқланган, яъни тафриқ этилган. Бу ерда қора шол – киш(қора кундуз терисидан тайёрланадиган кийим)га, кул эса синжоб(кўк силовсин терисидан тайёрланадиган кийим)га ранглари бўйича ажратилган.

Фақр кўйининг **қора шоли** била гулхан кулин,
 Топқали, биллаҳки қилман **кишу синжоб** орзу
 (3-397).

Навоий лирикасининг бадиий қиммати, шоир санъаткорлигининг ўзига хос қирралари унинг тасвир воситалари доираси ҳамда улардан

фойдаланиш йўлларида яна ҳам аниқ намоён бўлади. Бинобарин, Навоий лирикасида, бир томондан, унга қадар бўлган ўзбек шеъриятида маълум даражада мавжуд бўлган поэтик воситаларнинг мисли кўрилмаган даражада тараққий этганлигини кўрсак, иккинчи томондан, фақат шоир лирикаси орқали юзага чиққан янги усул ва образларнинг шоҳиди бўламиз. Масалан, куйида *қайғу*, *зулф*, *бош*, *ер* отлар(таъдид)и рангига кўра лирик кечинма ҳосил қилаётган бўлса-да, байтдаги **қора** ранг ўз ва кўчма маъноси билан 4 хил мазмунни ифода этмоқда:

Қаро қайғу мени элтиб **қаро зулфунг** учун ҳар тун,
Қаро бошни тутуб овуч **қаро ерга** кириб тирсак
 (4-235).

Яъни: Ошиқни айнан тим қоралиги учун янада фусункор бўлган ёр зулфи (**қаро зулф**) иштиёқида қийин кунга қолиб, кечаю кундуз бошида чарх ураётган шубҳали ўйлар (**қаро қайғу**) исканжасида «қаро бош»ни(қора сочли ёш йигит) ушлаб, қўлларини ер(қаро тупроқ)га тираб жим қолган.

Мукаррар сўзи «қайта-қайта, уст-устига» маъноларини ифодалайди. Шу ном билан аталувчи лафзий санъат эса байтнинг ҳар икки мисрасида жуфт сўз қўллашни талаб этади. Алишер Навоий «Мажолис ун-нафоис»нинг саккизинчи мажлисида Хусайн Бойқаро қаламига мансуб бир ғазал ҳақида фикр юритар экан, «Фурқатда кўнгил қатра-қатра қон эрканин бурунги мисраъда айтиб, сўнгги мисраъда ўтқон мукаррар лафз муқобаласида «Оллоҳ-Оллоҳ» лафзи ҳам мукаррар ва асру муассир адо топибдурким:

Фурқатингдин хасту кўнглум қатра-қатра қон эрур,
Оллоҳ-Оллоҳ, бу не ҳажри беҳаду поён эрур»,¹

дейди. Шоирнинг ўз ижодида ҳам бу санъатнинг бир қанча намуналари учрайди.

Қаро-қаро мижа ханжарларин ититмак ишинг,

¹ Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. МАТ. XIII том. – Тошкент: Фан, 1997. – Б. 179.

Ҳаёт нахлини кесган қиё-қиё боқишинг.

(3-340)

Ошиқлар бағрини ханжар каби тилган киприклар оддий эмас, балки тим қора мужгон. Уларни яшашга бўлган умид ниҳолини (ҳаёт нахли) кесган эса гўзал санамнинг жон олгувчи қарашлари. «Қаро-қаро», «қиё-қиё» сўзларининг жуфтлашган такрорида эса мазкур сўзларга яна бирмунча маънавий юк ва услубий ижобий бўёқдорлик орттирилган.

Мукаррар сўз асосий фикрни ажратиб, бўрттириб мақсадга ишора қилади¹. Сўз жуфтлашиб такрорлангани сари, айтимокчи бўлган фикрга эътибор кенгрок қаратилади.

Қиё-қиё боқиши еткуруб бағирға қилич,

Қаро-қаро мижаси еткуруб кўнгулга хаданг.

(6-335)

Демак, байтларда қора гўзалликнинг доимий белгиси сифатида бош маъно ташийди.

Тугал лафздошликка асосланган **ийҳом** деб аталувчи санъатнинг маъноси гумонга солиш демакдир. Тубандаги мисраларда ҳам «қўй», «ол» сўзларининг икки маънода қўлланилиши билан ийҳом ҳосил бўлган. Биринчи маъноси: Оёғинг остидаги тупроққа бошимни қуяй дегандим, «майли қўя қол» деди, қизил лабларидан бўса олишни сўраган эдим, «ола қол» деди. Иккинчи маъноси: оёғинг остидаги тупроққа бош қўяй дегандим, «қўй, ундай қилма» деди, бўса олиш учун лабларининг рангини сўрагандим, «қизил» деди.

Бош қўяй дедим оёғи туфроғиға, деди: «Қўй»,

Бўса истаб, лаъли рангин сўрдум, эрса деди: «Ол»

(3-385).

¹ Раҳмонов В. Шеър санъатлари. – Ленинобод (Хўжанд), 1972. – Б. 97.

А.Ҳожиаҳмедов *радд-ул-ажуз ал-ас-садр* санъатига изох берар экан, умуман, такрорланувчи сўзларнинг ўзаро муносабати ва ўрнига кўра бу санъатнинг йигирмага яқин тури мавжуд дейди¹. Шулардан бири *масбе* бўлиб, унда олдинги гап ёки мисра ёхуд байт охирига жойлашган сўз, сўз бирикмаси кейинги гап, мисра ёхуд байтда қайтарилиб фикрий изчиллик таъминланади.

**Зулфи кўзларни қаро қилмоққа шоми фурқати,
Шоми фурқат дафъиға рухсори меҳри анвари**
(4-420).

Инсон табиати шундай: олдида турган нарсадан айрилгач, ўша нарса бирданига қадрли ҳам чиройли кўринади. Лирик қаҳрамон ёрининг зулфу қошлари ҳам айрилиқ шоми етгач янада қорароқ, чиройлироқ кўрина бошлайди. Унинг юзидан таралаётган меҳр нурлари туфайли эса жудолик туни тонгга алмашади. Демак, байтда **зулф**, **кўз** отларининг тартиб билан келиши натижасида *таъдил*, **шоми фурқат** бирикмасининг биринчи мисра охирида ва иккинчи мисра бошида келиши *масбе*, **меҳр** сўзининг бир вақтнинг ўзида икки маъно(қуёш ва меҳр)да ишлатилиши билан *ийҳом* ҳосил бўлган.

**Хаттини кўрдик лаб узра, гар зумуррат хат киши,
Кўрмади лаъли узра ё шингарф уза зангор хат**
(5-28).

«Хат» лафзи ранг белгисига кўра *тажнис*ни вужудга келтирган бўлса: маъшуқа лаби устидаги яшил тусли майда туклар - хат ва зангор рангида ёзиладиган битик- хат, бошқа тарафдан биринчи мисранинг шу сўз билан бошланиб, иккинчи мисранинг «хат»да тугалланиши **тасдир**ни вужудга келтирган. Яна **лаб** ва **лаъли** сўзлари қизиллик хусусиятига кўра бирлашади.

¹ Ҳожиаҳмедов А. Мумтоз бадиият малоҳати. – Тошкент: Шарқ, 1999. - Б. 86.

В. Раҳмонов *масдир*ни айлана санъати ҳам деб атайди ва қуйидагича изоҳлайди: «...қайтариш натижасида автор кўзда тутган фикрлар ҳам шакл жиҳатдан, ҳам маъно томондан бир байтнинг ўзидаёқ доира-айлана шаклида йиғинади»¹.

Фош этар меҳрин Навоийнинг **сариг рухсораси**,
Субҳдекким, сорғориб рухсори айлар меҳр фош
 (3-205).

Тонгда қуёш ҳали чиқмасидан бурун субҳ сарғайиб, қуёшнинг чиқишидан дарак берганидек, кишининг меҳри товланиб кетганда ҳам юзлари порлаб, соф олтин рангига – сариқ рангга киради. Бу - *ташбеҳ*. «Фош этар меҳри» бирикмасининг иккинчи мисра охирида тескари такрорланиши оқибатида *тарди аксли масдир* вужудга келган бўлса, «сариг рухсораси» бирикмасининг такрори «радд-ул-ажуз ал-са-садр»нинг бошқа бир кўринишини ҳосил қилган. Ёки қуйидаги мисолларда ҳам:

Бўлмас қора кўз элдин тутмоқ киши **вафо кўз**,
Сендин нетиб вафо кўз тутқамен, **эй қаро кўз**
 (4-160).

Навоий шеъриятида ранг англатувчи сўз ва сўз бирикмаларини байтнинг турли ўринларида қўллаш билан *тарди акс* санъатининг кўплаб намуналари вужудга келган:

Эй ишқ, нетиб ул қаро кўзни кўрайинким,
Кўзнинг қаросин ҳажрида ашк айлади зойил
 (6-257).

Бошқа бир байтда оқ ва қора ранглари зидлаш (*тазод*) ҳамда кўз қарову оқини бирикмасини иккинчи мисрада тескари қўллаш (*тарди акс*) билан ишқий кечинма тасвирида муваффақиятга эришилган.

Кимга солдим кўз қарову оқини ишқ ичраким,

¹ Раҳмонов В. Шеър санъатлари. – Ленинобод (Хўжанд), 1972. – Б. 132.

Қон аро пинҳон **кўзум оқу қаросин** кўрмадим?

(5-307).

Навоий ижодидан чексиз илҳомланган Огаҳий бу санъатнинг оригинал намунасини яратган:

Ваҳ, **не бало қародур**, э шўҳ, **қаро бало** кўзинг,

Гар худ эмас **қаро бало**, бас **не бало қаро** кўзинг.¹

Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» асари образларининг мукамаллиги, поэтик бадиияти салмоқли эканлиги билан нафақат туркий халқлар, балки барча Шарқ халқлари адабиётида катта ўрин эгаллайди. Масалан, дostonда шундай мисралар бор:

Румий қизи (яъни кун) юзини ерга яширди,

Олам гардиши **занги юзи** (каби) бўлди².

Чўчиб уйғонди, бошини кўтарди,

Қора ҳабаш юзини пардалабди.³

Биринчи байт кун ботишининг бадиий ифодаси бўлиб, яъни қуёш румий қизи **истиораси** билан берилган бўлса, тун эса занги юзига ўхшатилади (**ташбеҳ**). Иккинчи байтда эса тун чекиниб, тонг отиши манзараси қора ҳабаш истиораси орқали берилган.

Одатда, киш кечалари ҳам узун, ҳам совуқ ва, шунингдек, қоронғи бўлади. Шу сабабли шоир киш кечасининг қоралигини муболағали тарзда **тун зангиси** дейди. Қор ёғаётганда эса совуқ бир оз «юмшаб», тун ҳам ёруғроқ бўлади. Айрилиқдан ўртанган лирик қаҳрамон қалбида ҳам киш иқлими ҳукмрон. Агар унга севгилисидан кўнгилни ранжитадиган хабар келса ҳам майли, бу унга «зимистон» кўнгилни оз бўлса-да равшан этади. Байтда зулмат ва нур сўзларининг қарама-қарши қўйилиши тасвирнинг ойдинлашишига хизмат қилган.

¹ Огаҳий. Таъвиз ул-ошиқин. Тошкент: Фан, 1960. – Б. 258.

² Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. – Тошкент: Фан, 1971. – Б. 597.

³ Кўрсатилган китоб. - Б. 513.

Гар эрур **занг аҳли** зулмони ва лекин қор ила,
 Қилди **тун зангисини** аҳли сафову нур киш
 (4-193).

Шоир ижодида сўзнинг қарама-қарши маъноларидан фойдаланиб яратилган лирик ҳолат тасвирлари кўплаб учрайди.

Ҳусн чун жилва қилур, **оқу қора**да йўқ фарқ,
 Кишига келса бало – хоҳи хито, хоҳи ҳабаш
 (5-182).

Агар қиз ҳусни жилва қилиб турар экан, унинг оқ юзли Чин ўлкасининг қизими ёки қора танли ҳабаш қизи бўлишининг ҳеч фарқи йўқ, барибир, севгига мубтало ошиқ муҳаббатнинг оғир синовлари-ю «балолар»и дучор бўлиши аниқ.

Эътиборлиси шундаки, ижодкор бирор бир ранг-тус билдирувчи сўзлар зидлигидан фойдаланар экан, алоҳида рангнинг шу ва бошқа тилдаги номларини ҳам унумли қўллайди. Масалан, шоир бир ўринда қора сўзи ўрнида савод, оқ ўрнида эса баёз лафзини ишлатади. **Шом ва субҳ** сўзларининг жуфтлигида зидлик мазмуни янада кучайтирилган.

Савод жаҳлини юб, вақт эрурки уйғонсанг,
 Ки умр шомига субҳи ажал кетурди **баёз**
 (3-227).

Ёки:

Дуди оҳим **кеча-кундуз** чу фалак сари бокиб,
Субҳға дам тутулуб, **шом**ға ораз қорариб
 (4-46).

Ёки:

Васлинг куню шоми **фироқинг** баёнида,
Кофур бирла мушкни ҳамроз қилмадинг
 (3-281).

Бошқа байтда симоб ўзагидан ясалган *симоб*, *сиймгун*, *сиймбар* каби сўзлар ёрдамида айрилиқда сиймоб(оқ рангли) янглиғ кўз ёш тўкаётган ошиқнинг портрети чизилади.

Не тонг, **сиймоб** янглиғ оқса кўздин **сиймгун** ашким,
Ки **сиймоб** айламиш ҳушу хирад бир **сиймбар** мендин
(5-327).

Ёки:

Келгуси ул сарви **сийминбар** гули серобдек,
Ким танимда ҳар замон титрар кўнгул **сиймоб**дек
(3-263).

Алибек Рустамов адабий асарнинг бадиий жиҳатдан етуклигига бирламчи асос воқеийлик эканлигини таъкидлайди¹. Қуйидаги байт худди ўша *китобат ва ташбеҳ* санъати мутаносиблигида яратилган воқелик ва тасаввурнинг ажойиб бадиий шакллантирилгани намунасидир:

Қошларингдинким эрур қонлуғ кўнгул ичра хаёл,
Ул **қизил** қоғазда нундур, бу шафақ ичра ҳилол
(5-264).

Шарқ адабиётида маъшуқа қошларининг араб алифбосидаги нун - ن харфига ўхшатиш анъана ҳисобланади.

Кузатишларимиздан шу нарсани аниқлашадики, бадиий адабиётда, хусусан, лирикада маъшуканинг юзи, лаблари қизил ранг билан, унинг зулфи, қошу кўзи қора рангда, холу хатти яшил, вужуди сарик рангда ёки бу рангларнинг маънодошлари ёрдамида тасвир этилади. Шунинг учун бўлса керак, Навоий шеъриясида ҳам, ундан олдин яшаб, ижод этган Атоийи, Саккокий ғазалларида ҳам мазкур аъзолар уларнинг ранглари уйғунлашган жамъ ва тақсим санъатларининг турли намуналари учрайди. Масалан, Атоийида:

¹ Рустамов А. Навоийнинг бадиий маҳорати. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1979. - Б.125.

Эй менглари мушку, энги лола, кўзи оху,
Зулфунг ғамида тутти кўнгулни қаро қайғу.¹

Ёки Саккокийда:

Бўю, юзу лаъл эрну, хату хаддина туш йўқ,
Сарву гулу мул насатарану ёсуман ичра.²

Алишер Навоийда:

Узору лаълу лабинг васфини қачон ёздим,
Оқиб кўзум ёши гулранг, бўлди қон қоғаз

(3-122).

Алишер Навоий ғазаллари композицион тузилиши жиҳатидан етук санъат асарлари эканлиги таниқли адабиётшунос, навоийшунос олимларнинг тадқиқотларида асослаб берилган³. Шоир бир неча ғазалларида ранглар иштирокида раддул матлаъ санъатини қўллайдики, бу шоир ижодининг, хусусан, поэзияси бадииятининг кўп қиррали эканлиги ҳақидаги фикримизни қувватлайди.

Лолагун тўн ичра, ё раб, ул ғазоли Чин эрур,
Ё кўзумнунг мардуми қон ёш ила рангин эрур.
Билмон, оёким, шафақ ичра эрур заррин ғазол,
Лолагун тўн ичра ёхуд ул ғазоли Чин эрур?

(5 -141).

Юқорида ҳам айтиб ўтганимиздек, мумтоз лирикада «илми қофия» бадииятнинг асосий қираларидан саналиб, унда вазндор мисраларнинг ва байтларнинг охирги бўғинларидаги оҳангдошлик, яъни қофия масалалари текширилган. Ижодкорнинг салоҳияти шеърларда қўлланган қофияларнинг

¹ Кўрсатилган китоб. - Б.149.

² Кўрсатилган китоб.- Б. 21.

³ Бу ҳақда қаранг: Ойбек. Навоий ғазалиёти // Ўзбек тили ва адабиёти масалалари, 1961. - № 1,2.; М. Шайхзода. Ғазал мулкининг султони. VI томлик. IV-том. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1972. – 372 б.; А. Ҳайитметов. Навоий лирикаси. Тошкент: Фан, 1961. – 295 б.; Ё. Исҳоқов. Навоий поэтикаси. – Тошкент: Фан, 1983. – 168 б.

ғоялар моҳиятини, тимсоллар қиёфасини очишдаги аҳамияти, қофия учун танланган сўзларнинг маънавий теранлиги, оҳангдорлиги, жило ва жозибаси билан ҳам белгиланган.

Маълумки, аксарият ҳолларда қофия радиф билан қўлланилган. Радиф «Изма-из келувчи» маъносини ифодаловчи сўз бўлиб, адабиётшуносликда қофиядан сўнг келиб айнан такрорланувчи сўзлар бирикмасини англатади. Радифлар шеърда ифодаланаётган етакчи фикрни таъкидлаш, ўқувчи эътиборини асосий ғояга жалб этиш, шоир ғоявий ниятини китобхон қалбига тўлароқ, чуқурроқ етказиш мақсадига хизмат қилади.

Алишер Навоий радифнинг хилма-хил турлари ва санъатларидан, радиф ва қофия муносабатларидан ўринли фойдаланганки, бунда бевосита ранг билдирувчи сўзлар манбаи шоир маҳоратининг муҳим жиҳати бўлиб ҳисобланган. Шоирнинг «Хазойин ул-маоний» куллиётида лирик кечинма тасвири бошдан-оёқ ранг билан боғлиқ ўттиздан зиёд ғазаллар борлиги ҳақида гапирган эдик. Мавжуд ғазалларнинг ўндан ошиғида ранг англатувчи сўзлар радиф вазифасини бажарган.¹ Бу адабий ҳодиса XV асргача ва ундан кейин ҳам нафақат туркий, форсий поэзияда ҳам кузатилмайди. Жумладан, шоирнинг қора, сариқ, қизил, яшил, кўк, мовий, оқ – жами етти ранг радифли ғазалларида ишқий ҳиссиётлар тасвири ва ишққа дахлдор фалсафий мулоҳазалар баёни етакчи ўрин эгаллайди. Бу шеърларда шоир ошиқ қалбнинг турли ҳолатларига мувофиқ бадий лавҳаларни чизади: у хажр азобидан ўртанади, васл умидидан таскин топади, гўзалликдан жунбушга келади, ишқ неъматига шукрона келтиради ва ҳоказо. Айтиш керакки, санаб ўтганимиз бу ҳолатлар Навоийгача яратилган мумтоз шеъриятда қайта-қайта тасвирга тортилган. Шунинг учун унинг олдида фикрни ўзига хос кўринишда ифодалай билиш, унга янгича маъно жилвасини бағишлай олиш вазифаси турган. Буни яхши тушунган Навоий

¹ Изоҳ: Биз бу ғазалларнинг айримлари билан 1-, 2- бобларда танишган эдик.

ўзигача такрорланган умумий фикрда очилмаган қирралар ифшосини топишга ҳамда уни янгича шакллар воситасида беришга интилди ва кўп ҳолларда бунга эришди. Қуйида фикримизни шоирнинг ранг радифли ғазалларидан олинган мисоллар билан далиллаймиз.

Тифллар тошики, жисмим қилди сартосар **қаро**,
Бўлди савдоға саводи аъзам андин ҳар **қаро**.

(4-27).

Ярақондин манга гар бор эса рухсор **сариг**,
Турфа кўнгилки, эрур дийдаи хунбор **сариг**.

(5-297).

Ҳулласин ул сарв қилди нахли раънодек **яшил**,
Лек оҳим дудидин ваҳм айлаб осродек **яшил**.

(5-388).

Ул гули раъноға номам хўб эмас яксон **қизил**,
Сафҳаси бўлса керак бир ён сариг, бир ён **қизил**.

(5-267).

Ашқдин бўлди қарорғон кулбайи вайроним **оқ**,
Кулбаи вайрон демаким дийдаи гирёним **оқ**.

(4-231).

Бизга аёнки, «Хамса» дostonларини ташкил этувчи «Сабъаи сайёр» лиро-эпик поэмаси сюжети етти иқлимдан келган етти сайёҳнинг ҳикоялари асосига қурилган¹. Достон қаҳрамони Баҳром бу ҳикояларни етти кун мобайнида маълум бир ранглар билан бўялган қасрларда тинглайди.

Юқоридаги ғазалларнинг ҳаммаси «Хазойин ул-маоний»нинг у ёки бу девонида жойлашган бўлиб, яхлит олиб қаралганда китобхон тасаввурида ошиқ ва маъшуқа муносабатларининг қизиқарли, ҳаяжонли, таъсирчан лирик дostonини ҳосил этган ва беихтиёр ўша «Сабъаи сайёр»ни ёдга туширади.

¹ Алишер Навоий. Сабъаи сайёр. МАТ. X том. – Тошкент: Фан, 1992. – 448 б.

Радифнинг ҳар байтда катъий ўрин ва шаклда келиши унинг ўқувчи диққат марказида бўлишини таъминлайди. Навоийнинг тубандаги мисраларини ўқиганимизда ундаги радифга алоҳида эътибор қаратамиз:

Лаъбинг лаълу хатинг, эй жон, **зумуррад**,
Бўлурму лаълға ҳар ён **зумуррад**.

(6-92).

«Зумуррад» лафзининг радиф вазифасида қўлланилиши билан шоирнинг муболағасиз даҳо санъаткор сифатидаги янги кирраси равшанлашади.

Шоирнинг «Ғаройиб ус-сиғар» девонида «**эй қоракўз**» радифли ғазал бор. Шунинг таъкидлаш ўринлики, мазкур сўз ҳар байтда такрорланар экан, ҳар сафар бу сўз остида ёрини, дўстини, ака ё инисини, ёхуд устозларидан бирини назарда тутган. Шу жиҳатлар ҳам унинг радиф танлашдаги ўзига хослигини, чин шоирона иқтидорини бўрттириб кўрсатади.

Йўкки ул **кўз қорадур** хуснунг аро, **эй қоракўз**,
Ким, **қошинг** дағи эрур асру **қаро**, **эй қоракўз**.

(3-185).

Шу боис Навоий учун ҳеч қачон шеърини санъатлар шунчаки санъаткорликни намойиш қилувчи восита бўлмаганлигига яна бир қарра ишонч ҳосил қиламиз. У ҳақиқий новатор ижодкор сифатида ўзининг бутун санъаткорлик маҳоратини, муҳим ижтимоий-сиёсий фикрлари, эзгу ғояларини юксак бадиий савияда ифода қилиш учун дадиллик билан ишга солган.

Бобнинг навбатдаги қисми ҳам бевосита Алишер Навоий ғазалларидаги лирик кечинма ва манзаралар тасвирининг анаъанавийлиги ва ўзига хослигини ранг ва гул тимсолида ёритишга бағишланган бўлиб, унда бадииятнинг ўрни катта мавқе эгаллайди.

3.2. Алишер Навоий ғазалларида ранг ва гул тимсоли бадияти

Маълумки, Шарқ шеърятининг улкан намояндалари ўз асарлари таъсирчанлигини кучайтириш мақсадида поэзияда гул тимсолига кенг миқёсда мурожаат қилганлар. Асарга, айниқса нафислик, нозиклик бағишлашда гул фавқулудда катта рол ўйнаган. Гулларни турли маънода қўллаш билан инсон руҳи ва ҳолатларидаги гўзаллик ҳамда нафосат тасвири ёрқинлик касб этган.

Гул воситасида рамзий мазмунларни ифодалаш халқимизнинг кундалик ҳаётини муносабатлари билан баробар равишда мукаммаллашиб борган. Жумладан, миллий урф-одатларда, тўй-шодиёналарда, маросимларда гулга дахлдор анъаналар кучли таъсирга эга бўлганлигини халқ оғзаки ижодидаги баъзи намуналар орқали кузатишимиз мумкин.

Суйган ёр қизил гулдек,
Биз ишқида булбулдек.
Бир қиё боққанда жоним,
Биз эшигида қулдек.¹

Тўртликдаги «**қизил гул**» етук, балоғатга етган қиз тимсолида келган бўлиб, бирикмадаги «қизил» сўзи образнинг ёрқинлигини кучайтирган ҳамда «қизил гул» сифатлаши орқали назарда тутилаётган қизнинг нақадар пок, мусаффо эканлигига ишора этади. Қуйидаги мисралардаги «**тоза гул**» бирикмаси ҳам гўзал, мафтункор қизнинг рамзий ифодаси бўлиб, юқоридаги тўртликда ифодаланган маъноларга ҳамоҳанглиги, узвий давоми эканлиги билан характерлидир.

Қошингни қароси ювса кетарми?
Сенингдек **тоза гул** боғда битарми?
Сенингдек тоза гул боғда битганда,

¹ Оқ олма, қизил олма. Ўзбек халқ қўшиқлари. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1972. – Б. 60.

Сўраб борсам, боғбон менга сотарми?..¹

Фольклоршунос Ш.Турдимов куйидаги тўртликда «қизил»нинг анъанавий рамзий маъносидан бирмунча кенгроқ кўламга эга эканлиги, яъни қизил гул образи айна пайтда «қиз муҳаббати» маъносини акс эттиришини қайд этади:

Асра **қизил гулинг**ни,
Сақла **қизил гулинг**ни.
Баҳосига етмаса,
Узма **қизил гулинг**ни..²

Яна шуни ҳам айтиш керакки, ушбу тўртликда ҳаёли, иболи ва ифбат-назокатини юқори тутадиган қиз учун қанча фазилатлар хос бўлса, уларнинг ҳаммасини асраш ва эъзозлай олишга даъват бордир.

Атоқли адиб П.Қодировнинг «Юлдузли тунлар» романида бир эпизод бор: Моҳим бегим Ҳирот кўчабоғларидан бирида от миниб ўтаётган Бобур Мирзога қизил гул отиб, муҳаббат изҳор этгандай бўлади. Бегимнинг гўзаллигини кўрган Мирзо ҳам жавоб сифатида кейинроқ қизил олма ҳадя қилади. Маълум бўладикки, «қизил гул»нинг рамзийлиги халқимизнинг миллий одатларига сингиб кетганлиги асрлар оша давом этиб келган.

Рус олимаси Л.Н.Миронова ҳам мусулмон халқлари ўрта аср поэзиясида қизил рангнинг энг кўп қўлланилганлигини таъкидлайди: «... гап севги-муҳаббат ҳақида кетса, энг яхшиси бунини қизил ранглар айтсин: **атиргул, лола, лолақизғалдоқ**»³. У ўз фикрини давом эттириб ёзар экан, араб шоири Ибн ал-Мутаазнинг **қизил ранг ва гул** билан боғлиқ образни янгилаганини айтади ва исбот тариқасида унинг ижодидан намуна келтиради:

Қабрлар ўзининг ранг-баранглиги билан яшнаб турарди:

¹ Ўзбек халқ кўшиқлари. – Тошкент: Ўздавнашр, 1956. – Б. 66.

² Турдимов Ш. Ранго-ранг дунё // Ёшлик. - 1987. - № 8. – Б. 61.

³ Миронова Л.Н. Цветоведение. – Минск: Вышэйшая школа, 1984. – С. 72.

Лола, лолақизғалдоқлар қизил атиргул билан чирмашиб
кетган эди!

Мен сўрадим: «Ким ётибди?» Ер тилга кирди:

«Йиғла – оёғинг тагида ошиқнинг қабри бордир.¹

Гул тимсолининг аста-секин маъно қатлами кенгайиб, у орқали ифодаланаётган фикр барча кишиларга бирдай тааллуқли бўлиб борганини бир қатор халқ мақолларида кўриш мумкин. Масалан, **«Гул бўлиб туғилиб, сассиқ алаф бўлиб яшама»²** мақолида: *инсон боласи туғилганда пок бўлиб туғилади. Аммо баъзилар ўз ҳаётлари давомида инсонийлик шаънига нолойиқ ишларни қилиб, нопок бўлиб, одамлар ўртасида ёмон аталиб, шу ёмон ном билан ўлиб кетадилар. На тирикликда ва на ўлгандан сўнг эл-юрт орасида зигирча қадр-қимматлари бўлмайди. Сен бундай қилма, инсонийлик шаънига доғ туширма. Ҳамма қатори оқ бўлиб туғилгансан, қора бўлиб ўлма, дейилмоқчи. «Гул – даста-даста, гул бермаган нокаста» - яъни, қадимий одатга кўра, гулзорга келиб, гул сўраган кишининг сўзини ерда қолдириш қаттиқ айб саналган. Мазкур мақолни бирор нарсаси ошиб-тошиб ётган бўлишига қарамай, сўраб келган одамга бермайдиган одамларга аччиқ киноя тарзида қўллаганлар.*

Ўзбек халқ наққошлик санъати ҳам чуқур рамзийлик асосига қурилган. Хусусан, ислимий нақш элементларини ташкил этувчи **гулсафсар** – осойишталик ва умр узоклиги, **атиргул** – гўзаллик рамзи, **нилуфар** эса бахт-иқбол рамзини билдиради.

XV асргача туркий тилда ижод қилган Атоий, Саккокий, Гадоий, Лутфий каби шоирлар ҳам гул образига тез-тез мурожаат қилганлар. Жумладан, Атоий бир ғазалида:

Уётқондин қизил гул кўнглаки ғарқи арақ бўлсин,

¹ Кўрсатилган китоб. – С. 72.

² Ш.Шомаксудов., Ш.Шораҳмедов. Ҳикматнома. Ўзбек мақолларининг изоҳли луғати. – Тошкент., 1990. – Б. 83. Изоҳ: бундан кейинги мақоллар шу китобдан, кўрсатилган саҳифадан олинган.

Юзи гулшан сари гулгун қиё боғин беа-беа.
 Сочик сочсун **қизил олтун, кумуш гул бирла шукуфа,**
 Сабо дарвешлар янглиғ қилиб йўлунгда дарюза.¹

Шоир тонг чоғида гуллар юзида қуёш нурида ял-ял ёнаётган шудринг томчиларини табиий деб қабул қилмайди, балки тонг палласида гулгун либосда гулшанга кириб келган маъшуқанинг гўзаллигидан хижолат тортган қизил гул тер(арақ)га ботган, дея ўқувчи тасаввурида ёрқин бир манзара ҳосил қилади. Кейинги байтда эса гўзал санам ҳуснининг харидорига айланган сабо ҳам гулларнинг оқ, кумуш ранг, қизил ранг япроқларини тиланчилик(дарюза) билан олиб, унинг йўллариға «сочик» сочиб, қутлайди.

Гадоий лирикасидаги бир қатор байтларда эса ўзига хос образли тасвирларни кўриш мумкин, яъни уларда ташхис усули воситаси ила қизил гулнинг маъшуқа ол(қизил) яноғига шайдолиги; гулзорда ёр сочининг мушкин рангию узунлигини кўргач, сунбулу райҳоннинг мақтанчоқликлари учун шармандали ҳолга тушиб қолгани кўрсатилади:

Эй, латофатта **қизил гул** ол янгоқинг бандаси,
Сунбулу райҳон дағи мушкин сочинг шармандаси.²

Бошқа бир байтда шоир элнинг назарида гўё **қизил атиргул(варди аҳмар)** бу қадар тиниқликни, қизилликни ёрнинг ол яноқларидан; наргис(гуллари қора рангга мойил) эса мафтункорликни унинг сеҳрлаб олгувчи қора кўзларидан олган, деб ҳисоблайди.

Варди аҳмарки дер эл ул **ол янгоқингдур** сенинг,
 Наргиси шахло, дағи жоду қароқингдур сенинг.³

Биз тадқиқот жараёнида шу нарсани кузатдикки, Навоийнинг атиргул, хусусан, оқ атиргул, қизил атиргул тимсолларини рамзий

¹ Атоий. Танланган асарлар. – Тошкент: Бадиий адабиёт, 1960. – Б.153.

² Гадоий. Девон. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1973. – Б. 112.

³ Гадоий. Девон. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1973. – Б. 78.

маънода кўллар экан, бу шоир маҳоратининг янги қирраси ўлароқ намоён бўлган. Масалан,

Лола янглиғ бўлди **гулгун бодадин** ул **юз гули**,
Ваҳ, не **рангин** очилур эрмиш **қизил** сув ичса **вард**
 (4-91).

Лекин қуйида Машрабнинг бир ғазалида ёрнинг юзи «сарик атиргул»га ўхшатилишида анъана бағридаги новаторлик бўй кўрсатган, десак хато қилмаймиз.

Сузук кўзлу, **сариг садбарг**¹ **юзунгни**, дилрабо кўрсам,
 Юзунгдин юз ўгурмасман, агар юз минг бало кўрсам.²

Жомий эса ошиқнинг ҳижронда қон юта-юта хун бўлган қалбини ҳали очилмаган қизил гулнинг қатма-қат ғунчасига ўхшатиш билан лирик қаҳрамоннинг «дарди»ни нечоғли «жиддий» эканига ўқувчи эътиборини тортса, кейинги мисрада эса тасвирни янада кучайтиради, яъни изтиробдан ошиқ лоладек қонли ёшлар тўқмоқда:

Сенингсиз ғунчадек дил ғарқи **хундир**,
 Кўзум ёшини кўргил, **лолагундир**.³

Алишер Навоий лирикасида ҳам гул тимсолининг кўплаб такрорланмас рамзий маъно ва образлари кашф этилган. Адабиётшунос А. Валихоновнинг «Ғазал нафосати» китобидаги «Навоий ғазалларида гул» деб номланган қисмида Навоийнинг гул тушунчасидан фойдаланган соҳаларни саккиз қисмга ажратиб фикр юритади ва уларнинг ҳар бирини алоҳида сарлавҳа остида беради⁴.

Сарви гулрўйим қилур **гулгашти гулзор**, эй насим,
Дам-бадам сариг-қизил гул, ул **гули раъноға** соч

¹ Садбарг - атиргул

² Машраб. Мехрибоним қайдасан. — Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1987. - Б. 73.

³ Жомий. Максуди дил... - Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1989. - Б. 152.

⁴ Қаранг: Валихонов А. Ғазал нафосати. — Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1985. — 98-167-бетлар.

(5-75).

Кўринадик, фикрий-эмоционал таъсирчанликни ошириш мақсадида шоир бир вақтнинг ўзида **иштиқоқ, илтифот, ташбеҳ** санъатларидан фойдаланган. Иштиқоқ бадий санъатининг моҳияти шундаки, санъаткор байт ёки айрим гапларда ўзаги бир бўлган сўзларни икки ёки ундан ортиқ марта келтиради¹. Келтирилган байтда **гулрўй**(гул юзли), **гулгаши**(гул сайри), **гулзор**(жой), **сариг-қизил гул**(раъно гули), **гули раъно**(маъшука) сўзлари гул ўзагидан ясалган бўлиб, **иштиқоқ**ни юзага келтирган бўлса, «эй, насим» дея шаббодага **илтифот** этган, ёрнинг тик қаддини сарвга, қизил юзини эса гулга ўхшатиш билан эса **ташбеҳи муқайяд** санъатига мурожаат қилган.

Ёр юзи гул фуқати ашкимни гулгун айламиш,

Соғари гулранг ичинда бодаи гулфом бер

(6-124).

Юқоридаги мисралар «Фавойид ул-кибар» девонидан ўрин олган ғазалнинг иккинчи байти бўлиб, унда «гул» ўзаги ёрдамида ҳосил бўлган «қизил» рангнинг тўрт ўринда ишлатилган синоними лирик қаҳрамоннинг айрилиқда нечоғли изтиробли ҳолатда эканлигини тасвирлашда қўл келган. Маҳбубанинг юзи **гул – қизил ранг**да, шундай гўзал дилдорнинг айрилиғи ошиқни кўзларидан **гулгун – қип-қизил қонли ёшлар** тўкишига сабаб бўлмоқда, бу аччиқ фироқнинг бир оз «ховурини босиш учун» эса соғаркаш(май қуювчи)дан **гулранг(қизил) соғар(қадах)да гулфом(қизил) май** сўрамоқда.

Ёки:

Дема, ашқинг нега гулрангу кўзунг гулфом эрур,

Ҳеч кимнинг ёри гулрўю гуландом бўлмасун

(4-351).

¹ Раҳмонов В. Шеър санъатлари. – Ленинобод (Хўжанд), 1972. – Б. 123.

Алишер Навоий ҳар бир образни, тимсолни айрича муҳаббат билан тасвирлар экан, уларнинг ҳар бирига хос бўлган хусусиятлар ўқувчи тасаввурида ёрқин муҳрланиб қолади. Буни шоирнинг «Хамса» достони қаҳрамони қаҳрамонлари Баҳром, Фарҳод, Ширин ва Лайли кабилар портретининг бадиий ифодасида кўриш мумкин. Ҳатто Шириннинг оти тасвирида ҳам ижодкорнинг ўз қаҳрамонига бўлган муносабати очиқ кўринади.

Ўзи **гулрангу гул** монанд зоти,
 Бўлуб «**Гулгун**» халойиқ ичра оти.
 Жаҳон боғида йўқ ул бодподек,
 Бўлуб **гулбаргин** элтурга сабодек.¹

Байтдаги устига қизил тўн кийиб, дасторига қизил гул тақиб, қизил от(гулгун рахш)га чиройли миниб оламни гулистон қилган гўзал санам тасвири Навоийнинг тафаккур кўзгусида Шириннинг сиймоси узоқ йиллар мобайнида бадиий сайқалланиб келганлигидан далолат беради. Албатта, бунда ранглар, айниқса, қизил ранг ва унинг синонимларининг ўрни беқиёс.

Қилди оламни **гулистон** улки **гулгун** рахш уза,
 Чиқти **гулгун** тўн кийиб, **гул** санчибон дасторға

(6-377).

Одатда, гулзордаги гулларнинг энг сараларидан ҳисобланмиш раъно гулининг косачабарглари икки хил рангда: бир тарафи қизил, иккинчи тарафи сариқ бўлади. Жам ва тафриқ санъатидан усталик билан фойдаланган шоир ваъдасида турмай, ёлғончилик қилган маъшуқасига гўё шу йўл билан танбех беради. Байтдан англашилаётган мазмун шоирнинг бадиий ниятини ифодалашга хизмат қилгани равшан. Шунингдек, байтнинг ижтимоий-

¹ Алишер Навоий. Фарҳода ва Ширин. МАТ. VIII-том.- Тошкент: Фан, 1990. - Б. 241.

ахлоқий маъноси ҳам бор, яъни Навоийнинг ўзи таъкидлаганидек, панд-насиҳат сифатида ҳам ўзига хос аҳамиятга эга.¹

Икки юзлук бўлмаким, бу боғнинг раъно гули,

Гар **қизорур** бир юзи, лекин яна бир **сорғорур**

(3-153).

Бадиий адабиётда, жумладан, туркий адабиётда маъшуканинг **саводи холи(қора холи)** турли-туман бадиий тасвир воситалари ёрдамида «кўб ва хўб» тасвирланган. Навоий қуйидаги байтда ёрнинг лаби устидаги қораликка яқин тим яшил хат(тук)и ичидаги қора хол(саводи хол)ини ям-яшил бинафшазорга яшириниб олган қора қарғага ўхшатиш билан ўқувчи тасаввурида осон мухрланиб қоладиган бадиий манзара яратади.

Саводи холи анинг хатти мушкбор ичра,

Магарки зоғ ёшунмиш **бинафшазор** ичра

(4-407).

Ёки дилбарнинг хино гули боғлаган кафтлари-ю тирноқларининг настарин ранг(оқ ва қизил рангнинг уйғунлиги)ини кўрган настарин гули(гуллари майда оқ ва қизил) ҳасаддан баттарроқ изтироб чекиб, оқариб-қизарса ҳам, барибир ёрнинг хино ёққан қўллари рангидек бўла олмайди. Бу ерда ҳам жонлантириш санъати байт мазмунининг таъсирчанлигини ошириб, китобхонда эстетик завқ уйғотиши билан аҳамиятлидир.

Ул **хино** ёқтию қон ютти ҳасаддин **настаран**,

Ранг анинг тирноғларидек настаранға кирмади

(6-437).

Масалан, шоир бир ўринда хусни таълил санъати ёрдамида лолаларнинг сариқ рангда очилишига маъшуканинг «ранжу ситами» ҳаддан ошганлиги туфайли ошиқнинг қизил юз(лоларўй)и хижронда сарғайган, дея ўқувчини ишонтиради:

¹ Хайитметов А. Адабий меросимиз уфклари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1997. – Б.103.

Сарғарибтур лоларўйим ранжи то бўлмиш қатиғ,
Лола бу йил гулшани умрумда очилмиш **сариг**
 (4-219).

Шунингдек, биринчи мисрадаги «Сарғайибтур лоларўйим» иборасини иккинчи мисрада «Лола очилмиш сариг» тарзида қўллаш билан тарди акс санъати ҳам юзага келган.

«Хусни таълил» арабча «чиройли далиллаш» маъносини билдиради. Бу санъат бирор нарса ёки ҳодисага ғайривоқеий, лекин шоирона сабаб келтиришдан иборат. Шоир ижодида хусни таълилнинг гўзал намуналари жуда кўп.

Қуйидаги байтларда Алишер Навоий маҳбубанинг кўзлари қизаришига ажойиб сабаблар кўрсатади:

Лолагун майдин **қизармиш** кўзларинг ул навъким,
 Лолазор устида ҳар ён ағнамиш бўлғай кийик
 (4-242).

Яъни: чин ошиқнинг муҳаббатидан маст бўлган ёрнинг кўзлари қип-қизил лолазорда ағанаётган оҳуга ўхшатишган.

Ёки бошқа бир байтда бутун вужуди ишқ оловида ажойиб тусга кирган маъшуқанинг нозланиб юришлари лолазор устига акси тушиб турган янги кўринган ой(ҳилол)ни эслатади:

Лолагун май тобидин ул ой **қизармиш** гўйиё,
 Шўхлуқтин лолазор устида ағнабтур ҳилол
 (5-254).

Лутфий девонидаги бир ғазалнинг

Ой юзунгнинг хижлатидан гул **қизорди**, ҳолиё,
 Ханда бирла ўткорур, чун инфиоли бордурур,¹

¹ Лутфий. Сенсан севарим. Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1989. – Б. 234.

байтида гулнинг қизариб очилиши хижолатдан юзи қизарган ва ўзининг ноқулай аҳволини яшириш учун зўрма-зўраки табассум қилаётган одамга қиёсланиб кишини лол қолдирувчи тасвир чизилган. Ташбеҳ (ойга ўхшаш юз) ва ташхис (гулнинг қизариши) санъатларига асосланган мазкур тасвирда хусни таълил маҳбуба гўзаллиги, латофатини таъсирчан қилиб ифодалашга имкон берган.

Навоий бир ғазалида ҳам устоз байтларига ҳамоҳанг мисралар мавжуд:

Гул қизариπτуру сунбул қорориπτур гўё.

Боғ аро қилди аён зулф ила рухсор ул шўх

(4-83).

Чаманзордаги гуллар ўз-ўзидан қизил очилмаган, сунбулнинг қорайиши ҳам табиий эмас, балки улар боғда кезиб юрган дилбарнинг қизил юзи-ю қора зулф(соч)ини кўргач, хижолатдан қизариб, қорайиб кетган.

Умуман, Алишер Навоий ижодида лирик қаҳрамонининг ички кечинмалари, хижрон, айрилиқ манзаралари тасвирида «лола» тимсолига мурожаат қилган ўринлар кўп учрайди:

Яна ҳар дам ишим сочмоқдадур кўз боғидин **лола,**

Ки бўлмиш **лоладек қонлиғ кўнгул паргола-паргола.**

Кўзунгдур фитнаву афсун **саводидин қаро наргис,**

Юзумдур меҳнату идбор доғидин **сариг лола**

(3-425).

Мисралардаги *кўз ёши* – *қизил лола* - *кўнгул*, *кўз* – *афсун саводи* – *қаро наргис*, *юз* – *меҳнат* – *сариг лола* каби бирликлар мантиқан боғланиб, бири иккинчисининг юзага келишини тақозо этмоқда. Бу эса мазмуннинг чуқурлашувига ҳам таъсирчанликнинг ошишига хизмат қилган. Мазкур ходисада уларнинг ранг белгиси алоҳида эътиборга моликдир.

Ёки шоирнинг бошқа бир ғазалида баҳор ва куз фаслларининг хусусиятларини, бу фаслларда табиатда юз берадиган ўзгаришларни гоҳ

маъшуқасининг васли хаёлида шод-хуррам, гоҳ ҳижрон изтиробларидан маҳзун ошиқнинг шу каби ҳолатларига қиёс этишида ҳам бевосита уларнинг ранг хусусиятлари боғловчи омил бўлмоқда.

Хазон ранг юзига берса, тонг йўқ, шуълайи дардим,
Ким, элга шамъи базм ўлмиш **бахори** нозпарвардим.

Хазон бирла **бахорин** даҳрнинг найлай, чу ёшурди
Бирисин **лолайи** ашким, бирисин **чехрайи зардим**
(3-421).

Ишқ-муҳаббат, висол айёми, ҳижрон дарди, айрилик каби соф инсоний туйғулар бадиий ифодасида табиат тасвиридан, хусусан, гул тимсолидан фойдаланиш Бобур лирикасига алоҳидалик бахш этган. Қуйидаги ғазалда ҳам у устоз шоирнинг анъанавий етакчи образлари ёрдамида янгича руҳдаги ҳижрон манзараларини тасвирлайди:

Хазон яфроғи янглиғ, гул юзинг ҳажрида **сарғардим**,
Кўруб раҳм айлагил, эй лоларух, бу **чехрайи зардим**.
...**Хазондек қон ёшим сориг**, юзумдин эл танаффурда,
Баҳор ранги, бихамдиллоҳ, улусдин ўзни қутқордим.¹

Бобораҳим Машрабнинг бир ғазалида ҳам висолга ташна ошиқнинг қалб кечинмалари Навоий ва Бобур ижодиётидан таъсирланишнинг самараси сифатида юзага келгандек:

Ул барги **хазон ранги**, гулғунчада **қон ранги**,
Ой-кунда **сомон ранги** – ишқинг ситамидур шул.²

Адабий асарда тасвирланаётган бадиий тимсол ҳолати ёки ҳаракатининг бўрттирилган, кучайтирилган ифодаси **муболага** санъати бўлиб, бунда ўқувчи ошиқ қиёфаси, ички олами, қалбида мавж урган эҳтирослари таъсирчан, жозибали акс этади.

¹ Бобур. Назм дурдоналари. – Тошкент: Шарқ, 1996. - Б. 43.

² Машраб. Меҳрибоним қайдасан. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1990. - Б. 68.

Ҳар қизил гулким, юзунг шавқида олиб исладим,
 Еткач оҳим шуъласи, ани сариғ гул айладим

(6-290).

Шоирнинг лирик қаҳрамони гулга шунчаки гул сифатида қарамайди, балки у маҳбубасининг юзларини эслатгани учун ҳам меҳр билан, завқ билан ҳидлаган эди, дилида алангаланган ишқ оташининг шуъласига қизил гул ҳам сариқ гулга айланди дея муболаға қилади. Ўқувчи албатта бу хил тасвирнинг шартли эканини ҳис этади, унинг воситасида муҳаббат дардига гирифтор бўлган инсон кечинмаларининг энг юқори даражасини ақлан англайди ҳамда ошиқ қалбининг изтироблари ҳақиқатан ҳам ниҳоятда кучли эканига ишонч ҳосил қилади.

Мана бу байтда ҳам лирик қаҳрамоннинг маҳбуба васлига етолмай, ишқ алангаси юрагида янада батарроқ авж олиб, ўтли оҳлари кўкка етиб, натижада чарх айвони бу тутунлардан қорайган. Сиз фалакнинг қоралигини мушкин (қора) булутлар туфайли деб билманг, балки бу дардли ошиқнинг ишқи туфайлидир, дея муболағали тасвирдан фойдаланилган.

Бирор нарса ёки ҳодисанинг хусусиятини шу хусусияти бор бошқа нарса ёхуд ҳодиса орқали тасвирлаш ўхшатиш ёки ташбеҳ дейилади. Ўхшатишнинг хизмати тасвирланмишнинг сифат ёки вазифасини равшанлаштириш, ўткирлаштириш ва шу йўл билан ўқувчи ёки тингловчининг ҳиссини уйғотишдир.

Гулда йўқ сарв қад, сарвда гул рухсори,
 Сарви гулрўйим эрур ҳусн тариқида тўкуз

(3-185).

Одатда, гул жуда чиройли бўлса-да, эгилиб ўсади, сарв дарахти эса ғоятда тик бўлса-да унда гулнинг ҳусни бўлмайди. Байтда тасвирланаётган дилбар эса ҳуснда тўкис, бекаму кўст: унинг қадди сарвдек тик, юзи эса гулдек мафтункор.

Ёрнинг ўсма қўйган қошлари қизил юзига шу қадар ярашганки, бу эса гулзорда нозланиб турган икки товусни тасаввурга келтиради.

Ложуварди вўсма бирла зеб берган қошларинг,
Жилвагар бўлган икки товус эрур гулзор аро
(5-19).

Форс шеърятининг атоқли шоири Ҳофиз Шерозий ёрнинг ҳамма гўзал нарсалардан ҳам чиройли эканлигини айтар экан, жумладан, маъшуқанинг лаблари устидаги қаро хат(майин тук)лари шу қадар тиниқ қора(тўқ яшилга мойил) рангдаки, унинг олдида гулзордаги гуллар ичида ўзининг хушбўй иси-ю ўзига хос ранги билан ажралиб турадиган (қора) райҳон «ғубор» босгандек хиралашиб қолади, дейди:

Райҳон нимасан, **қаро хатин** кўр,
У тозаю сен ғубор эурсан.¹

Кўринадики, байт муаллифи қора рангни райҳон гули билан ёнма-ён қуйишдан маҳбубанинг ҳуснда тенгсиз эканлигини таъкидлаётган экан, Навоий эса маъшуқанинг кўзларини қора наргисга қиёслаш билан ўз ҳиссиётларини янгича шаклда ифодалашга эришади.

Найлай **қаро наргисни**, бошимға урайинму,
Ким, бошима офат кетурур ул кўзи шахло
(5-29).

Алишер Навоий назмида гулларнинг турли-туман навлари ва такрорланмас рангларининг юксак бадий ифодасига гувоҳ бўлинади. Лирик қаҳрамоннинг қувончу шодликлари ҳам, изтиробли кечинмалари ҳам гул ва рангнинг мутаносиб тасвирида кўринади. Бу ўз-ўзидан бўлмаган. Навоийшунос олим А.Ҳайитметов ўзининг «Шарқ адабиётининг ижодий методи тарихидан» китобида Қобус Вашмгирнинг форсча тўртлигини (таржимаси билан) келтирар экан, унинг халқ қўшиқларига хос соддалик,

¹ Ҳофиз Шерозий. Ғазаллар. – Тошкент: Бадий адабиёт, 1958. – Б. 183.

конкретлилик, айна маҳалда гўзал образлиликнинг таъсири натижасида вужудга келганлигини таъкидлайди. Мана ўша тўртлик:

*Гул шодликнинг подшоҳи бўлса, май хурсандчиликнинг амиридир,
Шу икки нарсанинг юзидан, одатда, маишатни қидираман.
Эй ой юзли, агар бунинг сабабини билмоқчи бўлсанг, билки –
Гул сенинг юзингнинг рангига эга,
Майда эса сенинг икки лабинг таъми бор.*¹

Хуллас, ўзбек мумтоз шеъриятида асарга лирик оҳанг ва нозик мазмун бағишлашда гул тимсоли, унинг рамзий маънолари фавкулудда катта роль ўйнаган. Айниқса, Алишер Навоий назмида бадий тимсол хусусиятлари яққолроқ намоён бўлган. Бадий тасвир усуллари ёрдамида ошиқ қиёфаси, ички олами, қалбида мавж урган эҳтирослари таъсирчан, жозибали ифодаланган.

Маълум бўладики, халқ оғзаки ижодида ҳам, ёзма адабиёт(шеърият)да ҳам гул образига мурожаат қилинган. Қизиқарлиси шундаки, халқ оғзаки ижодида маъшуқа гўзалликда, латофатда гулларга ўхшатиш бўлса, мумтоз поэзиядаги гуллар хусну тароватни, рангни ёрнинг ол юзи, яноғидан, ақиқ лабларидан, қора кўзию мушқин сочи, хатидан олганлиги айтилади.

Алишер Навоий маҳоратининг кирраларини кўздан кечириш натижасида тадқиқотнинг ушбу бобида қуйидаги хулосаларга келиш мумкин:

- Сўз қўллаш шоирдан қанчалик маҳорат талаб этса, шеърда ранг символларига мурожаат қилиш ҳам шунга яқин малака ва моҳирликни талаб қилади. Чунки ҳар бир ранг ўзига хос ва янги мазмундаги сўз, гоҳо ибора ва маъно қийматига эга. Шунинг учун ранг сиртдан бир «белги», тус ёки бўёқ бўлиб кўринса-да, шу ғазалларда ҳам ғоявий, ҳам эстетик мукамаллик ва

¹ Ҳайитметов А. Шарқ адабиётининг ижодий методи тарихидан. (X-XV асрлар) – Тошкент: Фан, 1970. – Б. 277.

таъсирчанликка хизмат қилади. Ташбеҳ, муболаға, тарди акс, раддул матлаъ сингари бадий санъатларда қўлланилган ранглар бунга далил бўла олади.

- Академик А. Рустамов Алишер Навоийнинг беқиёс даражада катта адабий муваффақиятларга эришишида унинг шоирлик истеъдодидан ташқари яна етти муҳим омилнинг таъсири борлигини, кузатувчанлик шу омиллардан бири эканлигини таъкидлайди. Дарҳақиқат, у кундалик турмуш ҳодисаларига синчковлик билан муносабатда бўлганлиги боис тамсил, ийҳом, ирсоли масал каби шеърий санъатларнинг оригинал намуналарини яратди ва бу санъатларнинг бадий инкишоф этишида рангларнинг символик хусусиятларидан ўринли фойдаланди.

- Алишер Навоий лирик қаҳрамонининг ички кечинмалари, ҳол ва кайфиятини ёритишда муқояса қилинган нарсалар фақат шакли ўхшашлиги билангина эмас, балки ранг белгисига кўра ҳам мантикий боғланиш ҳосил қилади.

- Шоир ижодига халқ оғзаки ижодининг таъсири беқиёс эканлиги адабиётшуносликда эътироф этилган. Бу адабиётда кенг қўлланилган гулларнинг ҳусни, рангу бўйи маъшуканинг янада чиройли бўлишига туртки бўлган бўлса, Алишер Навоий лирикасида эса, аксинча, маҳбубанинг ҳусни гулларга айрича чирой, назокат ва турфа ранг бағишлаши ифода этилади.

ХУЛОСА

Оламдаги барча кашфиётлару тадқиқотлар орасида энг буюги инсон руҳиятини англашдир. Инсон яратилибдики, ҳамиша олдинга интилиб яшаган. Яратган берган умрни қандай ўтказиш кераклиги тўғрисида бош қотирган ва ҳаётини яхшилаш, янада мазмунлироқ яшаш йўлларини кидирган ҳамда бу уринишларда янги-янги нарсаларни кашф этиб бораверган. Вакт ўтиши билан бу кашфиёт «эскириб», уни бундан-да такомиллаштириш мумкинлигини сезиб қолган ва яна ҳаракат қилган. Бу изланишлар натижаси ўлароқ ҳайкалтарошлик, меъморчилик, мусика санъати билан бир каторда адабиёт – сўз санъати вужудга келди. Инсон зоҳирий ва ботиний оламининг турфа кўринишлари адабиётнинг хил ва жанрларида ўз ифодасини топиб келмоқда.

Инсон – олий мавжудот, у мукамалликка интилар экан, унинг руҳи танасига қул бўлмаслиги, балки Оллоҳга талпиниб, ўзини ҳар турли гуноҳлардан поклаб, нуқсонларини йўқотиб бормоғи зарур. Сўз санъаткорлари ўша улуғ мақсаднинг амалга ошувида муҳим саналган масалалар, уларнинг ечими хусусида қалам сурганлар. Илал оқибат инсон тахайюлининг мислсиз кашфиёту марраларини эгаллаганлар. Ранглар воситасида воқеа-ҳодисаларни рамзий ифода этиш ҳам бу кашфиётларнинг бири ҳисобланади.

Бадий адабиётда ранг китобхоннинг теварак-атроф тўғрисидаги тасаввур доирасини кенгайтиришга эмас, балки бизнинг ҳиссиётларимизга, олам манзарасини шакллантирувчи тасаввуримиз қувватига таъсир кўрсатиш воситаси ҳамдир.

Ранг символининг тарихий такомили, дастлаб халқ оғзаки ижодида пайдо бўлган рангга алоқадор тимсолларнинг ёзма адабиётга кириб келиши ва поэтик ифода этилиши, Алишер Навоий ижодида, хусусан, ғазалларида

ранг рамзларининг қатъий ўринлашуви ва уларнинг мавзу-мундарижасининг кенгайиб бориши жараёнини тадқиқ этиш натижасида юзага келган фикр-мулоҳазаларимиз юзасидан қуйидаги хулосаларга келдик:

1. Дунёдаги бошқа халқлар каби туркий миллатлар тарихида ҳам воқеа-ҳодисаларни рамзийлаштиришга интилиш кучли бўлган, жумладан, улар маълум бир ранг воситасида орзу-истаклари, мақсад-интилишлари, ҳаёт ҳақидаги тасаввурларини символлар ёрдамида ифода этишлари оқибатида улар анъанавийлашиб борган. Ҳаётдаги бу анъанавий рамзлар, тимсоллар давлат сиёсатида, урф-одатларда, маросимларда, халқ оғзаки ижодининг эртақ, мақол, кўпинча қўшиқ ва лапарларида акс этган.

2. Ранг символикасининг бадиий адабиётда ўринлашишини яққол кўрсатадиган асар Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» дostonидир. Унда туркий халқларнинг рангга доир тасаввурлари концентрациялашганлигига гувоҳ бўламиз.

2. Навоийгача бўлган ўзбек шеъриятида Атойи, Гадоий, Саккокий, Лутфий ижодида ранглардан фойдаланиш фикр, туйғу, ҳолат, манзара тасвирида салмоқли ўрин тутди.

3. Навоий лирикасидаги ранг символикасида қора ва қизил ранглар етакчи мавқеа эгаллайди. Улардан кейин яшил ва кўк, оқ, сариқ ранглардан самарали фойдаланилган. Умуман олганда, «Хазойин ул-маоний»даги 2600 ғазалдан 31 таси бошдан-охир ранг символикаси асосига қурилган. 1400 дан ортиқ ғазалда ранг билан боғлиқ образлилик у ёки бу даражада намоён бўлган. Бу эса ранг символикасининг Навоий ғазалиётида тутган ўрнини кўрсатиб турибди.

4. Ранг символикасининг Навоий ғазалларидаги поэтик функцияларидан бири муайян бир рангнинг маълум тушунча – мафҳумларни бир мавзу доирасида уюштиришидadir. Жумладан, «Сариғ либос аро ул нўшлабки хандондур...» деб бошланувчи ғазалда сариқ ранг билан алоқадор символик

образлилик ғазал байтларини бир-бири билан боғлашга, бир-бирига яқин тушунчаларни бир ғазал доирасида уюштиришга, яъни ғазал яқпоралигига хизмат қилган.

5. Шоир қўллаган ранг рамзлари образлиликни вужудга келтиришда, айниқса, ошиқ ва маъшуқанинг кечинмалари, ҳол ва кайфияти ҳақида тасаввур берувчи ёрқин манзаралар яратишда муҳим ўрин тутган. Шу маънода, шоир шеърларида ранг символикасига тегишли тасвирларнинг ҳам маъно, ҳам гўзаллик, ҳам бадиий-тасвирий жиҳатларини ёритиш катта аҳамият касб этиб, санъаткорнинг ўзига хос томонлари намоён бўлади.

6. Либос психологик тасвирнинг муҳим детал: у лирик қахрамон руҳий кечинмалари, ҳолатига йўл очади. Шунинг билан бирга либоснинг тури ва ранги унинг ишқ бобида қандай мартабага етганлигини рамзий тарзда ифодалайди. Бинобарин, лирикада либос, унинг ранги образда мужассамланган бадиий ният, мақсаднинг зоҳирий атрибути бўлиб, образнинг ички мазмун-моҳияти унинг либоси, либоснинг ранги орқали воқеланади, образнинг ички структураси тўғри, муаллиф нияти билан уйғун ҳолда англанишига имкон яратади.

7. Навоий ғазалиётида либос ва ранг поэтик унсур сифатида қўлланилар экан, 60 дан ортиқ кийим ва унинг қисмлари номлари келтирилади. Либоснинг шоир ғазалларидаги поэтик функцияларидан бири шундаки, Навоий кийим тасвири воситасида ўқувчини ўзи айтмоқчи бўлган фикрга тайёрлаб боради. Зеро, либос ўқувчи ва шоир ўртасида мулоқот ўрнатиш воситаларидан биридир.

8. Алишер Навоий ғазалиётида ранг символикаси бир қатор бадиий усул ва воситалар орқали тасвирланади. Буларнинг энг фаоллари истиора, талмех, илтифот, ташбех, ташхис, тазод, муболаға, тажохули орифона, тажнис, таажжуб, таъдид, мукаррар, ийҳом, тасбе, тарди аксдир.

9. Шоир ранг билан боғлиқ символик тушунча-мафҳум, фикр-қарашни бадий санъатлар воситасида ифодалар экан, ўзигача бўлган форс ва ўзбек адабиёти ютуқларидан ҳам ижодий фойдаланган, Ҳофиз, Атоий, Саккокий, Лутфий шеъриятидаги анъаналарни давом эттирган.

10. Ранг поэтик унсур сифатида бадий анъаналар тадрижи давомида ривожланиб, поэтик тафаккурнинг барқарор элементига айланиб борган. Буни, айниқса, мумтоз адабиётда маъшуқанинг юзи, лаблари қизил, зулфи, қоши, кўзлари қора, хатти яшил, танаси сариқ ёки ушбу рангларга яқин қоришиқ ранглар орқали тасвирланганлигида намоён бўлади. Бинобарин, ранг символикасида ҳам анъанавийлашиш, қолиплашиш жараёнини кузатиш мумкинки, бу гарчанд ранглар палитрасидан фойдаланишда шоир имкониятларини маълум маънода чекласа-да, бошқа томондан, поэтик талқиннинг чуқурлашишига олиб келган. Чунки анъананинг муайян рангдан фақат маълум объект билангина боғлиқликда (масалан, қора рангдан фақат соч, қош, кўз; қизил рангдан юз, лаб тасвирида ва ҳоказо) фойдаланиш талаби ушбу ранглар ва улар ифодалаган символик мазмун талқинини чуқурлашишига хизмат қилган.

11. Навоий лирикасида ранг ифодаловчи сўзлар, қофия ва радиф сифатида ҳам қўлланилганлигини кўришимиз мумкин. Қофия ва радиф ўлароқ энг фаол ранг англатувчи сўзлар «қора», «оқ», «қизил», «бинафша», «яшил»дир.

12. Гул – Шарқ шеъриятининг ёрқин ва кенг истеъмолда бўлган образи. Навоий лирикасида ҳам гул образи катта ўрин тутди. Шоир гул образини яратар экан, ранг билан боғлиқ символикадан изчил фойдаланади. Гулнинг ранги лирик қаҳрамон ва маъшуқа психологик ҳолати билан уйғунлик касб этади.

13. Шоир ғазаллари таркибидаги ранг билан боғлиқ образларни атрофлича ўрганиш серқирра, кўп йўналишли миллий адабиётимиз тарихи ҳақидаги тасаввуримизни мукаммаллаштиради.

Ранг, унинг рамзий маънолари мумтоз адабиётимиз вакиллари, шунингдек, Навоий ғазаллари учун бир нақш вазифасини бажарганлигини шоир девонида қўлланилган минглаб ранг маъносидаги сўзлар ва уларнинг символик ифодасида ўз тасдиғини топаверади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

I. Илмий адабиётлар

1. Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Т. 3. – Тошкент: Ўзбекистон, 1996. – 366 б.
2. Каримов И.А. Жамиятимиз мафкураси халқни-халқ, миллатни-миллат қилишга хизмат қилсин // Тафаккур. - 1998. - №2 - Б. 5-16
3. Каримов И. Биз ўз келажагимизни ўз қўлимиз билан қурамыз. Т. 7. - Тошкент: Ўзбекистон, 1999. - 410 б.
4. Каримов И. Ватан равнақи учун ҳар биримиз масъулмиз. Т. 9. Тошкент: Ўзбекистон, 2001. – 432 б.
5. Абдуғафуров А. Буюк бешлик сабоқлари. – Тошкент: Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1995. – 184 б.
6. Абдуғафуров А. Эрк ва эзгулик куйчилари. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979. – 200 б.
7. Адабиёт назарияси. II жилдлик. I-жилд. – Тошкент: Фан, 1978. – 416 б.
8. Адабиёт назарияси. II жилдлик. II-жилд. – Тошкент: Фан, 1979. – 448 б.
9. Азимов Э., Ашрафхўжаев Ф. Амир Темур давлатининг рамзлари // Тафаккур. - 1996. - № 3 - Б. 43-45.
10. Алишер Навоий. Ғазаллар, шарҳлар. Тошкент: Камалак, 1991. – 176 б.
11. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. I-том. – Тошкент: Фан, 1983. – 656 б.
12. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. II-том. – Тошкент: Фан, 1983. – 644 б.
13. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. III-том. – Т Тошкент: Фан, 1984. – 624 б.

14. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. IV-том. – Тошкент: Фан, 1985. – 636 б.
15. Архитектурное наследие Узбекистана. – Тошкент: Фан, 1960. – 250 с.
16. Аристотель. Поэтика (Поэзия санъати ҳақида). – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1980. – 152 б.
17. Асомуддинова М. Кийим-кечак номлари. – Тошкент: Фан, 1981. – 116 б.
18. Бафоев Б. Навоий ғазалларида ранг билдирувчи сўзлар. // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1984 - № 5. – Б. 51-56
19. Бафоев Б. Навоий назми тилида қизил синонимлари, синтагмалари ва улардаги маънодошлик. // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1984. - № 5. – Б. 37-41
20. Бафоев Б. Навоийнинг «Фавойид ул-кибар» девонида ранг маъносидаги сўзлар. // Адабиёт кўзгуси. Илмий тўплам. – 2002. - № 7. - Б. 20-24
21. Бобоев Т. Шеър илми таълими. – Тошкент: Ўқитувчи, 1996. – 344 б.
22. Бобур. Мухтасар. Нашрга тайёрловчи С.Ҳасанов. – Тошкент: Фан, 1971. – 240 б.
23. Булатов С. Ғайб илмидаги ранглар фалсафаси. // Имом ал-Бухорий сабоқлари. – 2004. - №2. Б. 156-159
24. Булатов С. Б. Ранг психологияси. – Тошкент: Фан, 2003. - 110 б.
25. Валихонов А. Ғазал нафосати. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1985. – 232 б.
26. Воҳидов Р. XV асрнинг II ярми – XVI асрнинг бошларида ўзбек ва тожик шеърляти. Тошкент: Фан, 1983. – 141 б.
27. Воҳидов Р. Алишер Навоий ва илоҳиёт. – Бухоро, 1994. – 208 б.
28. Жумаева С. Рақам, маъно ва тасвир. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2005. – 48 б.

29. Жуматова Н. Ўзбек халқ мақолларидаги ранг билан боғлиқ рамзий образлар. // Ўзбек тили ва адабиёти. - 1997. - № 6. – Б. 51-56
30. Жумахўжаев Н. Сатрлар силсиласидаги сеҳр. – Тошкент: Ўқитувчи, 1996. – 224 б.
31. Иброҳимова М. Либосларда халқ руҳи. // Мулоқот. – 2001. - № 5. - Б. 28-29
32. Исҳоқов Ё. Алишер Навоийнинг илк лирикаси. – Тошкент: Фан, 1965. – 130 б.
33. Исҳоқов Ё. Навоий поэтикаси. – Тошкент: Фан, 1983. – 168 б.
34. Комилов Н. Тасаввуф. 1-китоб. – Тошкент: Ёзувчи, 1996. - 272 б.
35. Комилов Н. Тасаввуф. Тавҳид асрори. 2-китоб. – Тошкент: Ёзувчи, 1999. -272 б.
36. Кошғарий М. Девону луғотит турк. III томлик. I-том. – Тошкент: Фан, 1960. – 500 б.
37. Кошғарий М. Девону луғотит турк. III томлик. II-том. – Тошкент: Фан, 1961. – 428 б.
38. Кошғарий М. Девону луғотит турк. III томлик. III-том. – Тошкент: Фан, 1963. – 466 б.
39. Кошифий Ҳ. В. Футувватномаи султоний ёхуд жавонмардлик тариқати. – Тошкент: Мерос, 1994. – 112 б.
40. Кубро Н. Тасаввуфий ҳаёт. – Тошкент: Мовароуннаҳр, 2004. – 264 б.
41. Лапасов Ж. Мумтоз адабий асарлар ўқув луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1994. – 272 б.
42. Мадаев О., Собитова Т. Халқ оғзаки поэтик ижоди. – Тошкент: Шарқ, 2001. – 208 б.
43. Маллаев Н. Алишер Навоий ва халқ ижодиёти. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1974. – 384 б.

44. Маҳмудов Қ. Туркий байроқлар рамзи. // Фан ва турмуш. – 1991. - №12. – Б. 20-21
45. Мустаев К.Т. Поэтика цвета и числовых знаков-символов в «Песне о Роланде» и «Алпамыше». – Самарканд: Зарафшон, 1995. – 152 с.
46. Набиев М. Рангшунослик. – Тошкент: Фан, 1995. – 40 б.
47. Навоий ва адабий таъсир масалалари. Тўплаб, нашрга тайёрловчи С.Ғаниева. – Тошкент: Фан, 1968. – 353 б.
48. Навоий асарлари луғати. Тузувчилар: П. Шамсиев ва С. Иброҳимов. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1973. - 784 б.
49. Навоий асарлари учун қисқача луғат. – Тошкент: Фан, 1993. – 376 б.
50. Навоийнинг ижод олами. Мақолалар тўплами. – Тошкент: Фан, 2001. – 200 б.
51. Норқулов Н. Камолиддин Беҳзод. – Тошкент: Фан, 1964. - 86 б.
52. Носиров О., Жамолов С., Зиёвиддинов М. Ўзбек классик шеърини жанрлари. - Тошкент: Ўқитувчи, 1979. – 184 б.
53. Ойбек. МАТ. XIII-том. Адабий-танқидий мақолалар. – Тошкент: Фан, 1979. – 512 б.
54. Орзибеков Р. Ўзбек лирик поэзиясида ғазал ва мусаммат. – Т.: Фан, 1976. – 120 б.
55. Очил С. Орзулар кўкидаги шафақлар. – Тошкент: Ўқитувчи, 1993. – 368 б.
56. Очилов Э. Навоий ғазалларида комил инсон тимсоли. // Ўзбек тили ва адабиёти. – 2001. – №1. Б. 7-14.
57. Пугаченкова Г.А. Истории костюма Средней Азии и Ирана XV-первой половины XVI вв. по данным миниатюр. – Тошкент: Фан, 1956. – 47 с.
58. Раҳмонов В. Шеър санъатлари. – Тошкент: Ёзувчи, 2001. – 72 б.

59. Рустамов А. Навоийнинг бадиий маҳорати. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1979. – 214 б.
60. Рўзимбоев С. Хоразм дostonларидаги рамзлар. // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1992. - №5. - Б. 52-54.
61. Саримсоқов Б. Бадиийлик асослари ва мезонлари. Тошкент: Фан, 2004. – 128 б.
62. Султонова Д. Тириклик тимсоли. // Тафаккур. - 2003. - №2. - Б. 82-83
63. Тоҳир Рашидхўжа. Хизр образи ва унинг классик шеъриятдаги талқини. // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1991. - №2. – Б. 3-8
64. Турдимов Ш. Ранго-ранг дунё. // Ёшлик. – 1987. - №8. - Б. 60-62.
65. Тўхлиев Б. «Қутадғу билиг»да ранг рамзига доир. // Ўзбек тили ва адабиёти. – 2001. - №3. – Б. 34-38
66. Улуғбек М. Тўрт улус тарихи. – Тошкент: Чўлпон, 1993. – 352 б.
67. Умуров Ҳ. Адабиёт назарияси: (Дарслик). – Тошкент: Шарқ, 2002. – 256 б.
68. Усмонов О. Камолиддин Беҳзод ва унинг наққошлик мактаби. – Тошкент: Фан, 1977. – 160 б.
69. Форобий. Шеър санъати. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1979. – 68 б.
70. Ҳасанов С. Навоийнинг етти тухфаси. Гўзалликдаги ранглар олами. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1991. - 192 б.
71. Ҳасанов С. Навоий даҳоси. // Адабиёт кўзгуси. Илмий тўплам. – 2002. - №7. - Б. 3-8
72. Шайхзода М. Ғазал мулкининг султони. VI томлик. IV-том. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1972. – 372 б.
73. Шамсиев П. Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоий. – Тошкент: Фан, 1966. - 152 б.
74. Шаропов А. Оламлар ичра оламлар. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1978. - 224 б.

75. Ғаниева С. Алишер Навоий. – Тошкент: Фан, 1968. – 148 б.
76. Шарафиддинов О. Алишер Навоий поэтикасининг баъзи масалалари. // Ўзбек тили ва адабиёти масалалари. – 1968. - №4. – Б. 33-38
77. Шарқ миниатюра мактаблари. Мақолалар тўплами. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1989. – 184 б.
78. Шарипов М. Навоий ва адабий алоқалар. – Тошкент: Фан, 1968. – 251 б.
79. Шодиев Э. Алишер Навоийнинг форс-тожик адабиётига муносабати масаласига доир. – Ленинобод -Тошкент, 1964. – 211 б.
80. Шодиев Э. XIX аср тожик шоирлари ижодида Навоий анъаналари. // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1977. - №1. - Б. 34-35
81. Шоисломов Ш. Ибн Синонинг тиб ҳақидаги шеърӣ асари (Уржуза). – Тошкент: Фан, 1972. – 234 б.
82. Шомақсудов Ш., Шораҳмедов Ш. Ҳикматнома: Ўзбек мақолларининг изохли луғати. – Тошкент.: Ўзбек Совет Энциклопедияси Бош редакцияси, 1990. – 528 б.
83. Шомуҳамедов Ш. Форс-тожик адабиёти классиклари. Тошкент:Ўздавнашр, 1963. – 200 б.
84. Ҳакимов М. Алишер Навоий лирикаси ва халқ оғзаки ижоди. – Тошкент: Фан, 1979. – 196 б.
85. Ҳайитметов А. Адабий меросимиз уфқлари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1997. – 240 б.
86. Ҳайитметов А. Навоий даҳоси. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1970. – 176 б.
87. Ҳайитметов А. Навоийхонлик суҳбатлари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1993. – 216 б.
88. Ҳайитметов А. Навоийнинг ижодий методи масалалари. – Тошкент: Фан, 1963. – 173 б.

89. Ҳайитметов А. Шарқ адабиётининг ижодий методи тарихидан (X-XV асрлар). – Тошкент: Фан, 1970. – 331 б.
90. Ҳайитметов А. Навоий лирикаси. – Тошкент: Фан, 1961. – 295 б.
91. Ҳаққулов И. Занжирбанд шер қошида. – Тошкент: Юлдузча, 1989. – 224 б.
92. Ҳаққулов И. Шеърят – руҳий муносабат. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1990. – 240 б.
93. Ҳаққулов И. Тасаввуф ва шеърят. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1991. – 184 б.
94. Ҳаққулов И. Ирфон ва идрок. – Тошкент: Маънавият, 1998. - 160 б.
95. Ҳожаҳмедов А. Мумтоз бадиият малоҳати. – Тошкент: Шарқ, 1990. – 240 б.
96. Ҳомидов Ҳ. Навоий ижодида Фирдавсий анъаналари. – Тошкент: Ўзбекистон, 1985. – 24 б.
97. Ҳотамов Н., Саримсоқов Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1979. – 368 б.
98. Ҳусайний А. Бадойиъ-ус санойиъ. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1981. - 398 б.
99. Ўзбек адабиёти тарихи. V томлик. II том. XV асрнинг иккинчи ярми. – Тошкент: Фан, 1977. – 460 б.
100. Ўзбек адабиёти масалалари. Ҳайдаров С. «Ҳайрат ул-аброр» достонида пейзаж. – Тошкент: Фан, 1979. – Б. 43-53
101. Ранг. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 7-том. – Тошкент: «Ўз МЭ» Давлат илмий нашриёти, 2004. – Б. 249.
102. Закот. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 3-том. – Тошкент: «Ўз МЭ» Давлат илмий нашриёти, 2002. – Б. 656.
103. Ўраева Д. Ўзбек мотам маросими фольклори. – Тошкент: Фан, 2004.- 120 б.

104. Хожа Юсуф Ҳамадоний. Ҳаёт мезони (Рутбат ул-ҳаёт). – Тошкент: Янги аср авлоди, 2003. – 64 б.
105. Мирзаев А. Тасвир сеҳри. – «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси, 2005 йил, 20 май.
106. Шаниязов К.К. К этнической истории узбекского народа. – Тошкент: Фан, 1974. – 342 с.
107. Турсуналиев К. Все цвета радуги: (тюбетейки и головные уборы узбеков XIX-XX вв). – Тошкент: Фан, 1991. – 112 с.
108. Аширов А. Анъанавий дунёқарашда ранглар рамзи. – Фарғона водийси этнографияси ва этник тарихининг долзарб муаммолари. – Наманган, 2003. – Б. 14-17.

II. Бадиий адабиётлар

109. Қодирий А. Ўткан кунлар. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1994. – 656 б.
110. Қуръони карим. Ўзбекча изоҳли таржима. Алоуддин Мансур таржимаси. – Бишкек, 2001. – 768 б.
111. Авесто. Тарихий-адабий ёдгорлик. – Тошкент: Шарқ, 2001. – 384 б.
112. Алпомиш. Ўзбек халқ қаҳрамонлик достони. – Тошкент: Шарқ, 1998. – 400 б.
113. Алишер Навоий. Бадойиъ ул-бидоя. МАТ. I-том. – Тошкент: Фан, 1987. – 724 б.
114. Алишер Навоий. Наводир ун-нихоя. МАТ. II-том. – Тошкент: Фан, 1987. – 620 б.
115. Алишер Навоий. Фаройиб ус-сиғар. МАТ. III-том. – Тошкент: Фан, 1988. – 616 б.

116. Алишер Навоий. Наводир уш-шабоб. МАТ. IV-том. – Тошкент: Фан, 1989. – 560 б.
117. Алишер Навоий. Бадоеъ ул-васат. МАТ. V-том. – Тошкент: Фан, 1990. – 544 б.
118. Алишер Навоий. Фавойид ул-кибар. МАТ. VI-том. – Тошкент: Фан, 1990. – 568 б.
119. Бобур. Бобурнома. – Тошкент: Юлдузча, 1989. – 368 б.
120. Бобур. Назм дурдоналари. – Тошкент: Шарқ, 1996. – 208 б.
121. Бойқаро. Девон. Рисола. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1990. – 12 б.
122. Гадоий. Девон. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1973. – 148 б.
123. Даврон Х. Шаҳидлар шоҳи. – Тошкент: Қатортол-Камолот, 1998. – 176 б.
124. Жомий А. Мақсуди дил... – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1989. – 208 б.
125. Лутфий. Сенсан севарим. Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1987. – 464 б.
126. Маҳобҳорат. Жанглар қиссаси. – Тошкент: Ёзувчи, 1995. – 176 б.
127. Манас. Қирғиз халқ эпоси. 1- китоб. – Тошкент: Бадиий адабиёт, 1964. – 424 б.
128. Машраб Б. Меҳрибоним қайдасан.- Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1990. – 416 б.
129. Огаҳий. Таъвиз ул-ошиқин. Тошкент: Фан, 1960. – 648 б.
130. Отойи. Танланган асарлар. – Тошкент: Бадиий адабиёт, 1960. – 200 б.
131. Оқ олма, қизил олма. Ўзбек халқ кўшиқлари. – Тошкент: Фан, 1972. – 231 б.

132. Рамаяна. Ҳинд халқ эпоси. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1978. – 172 б.
133. Саккокий. Танланган асарлар. – Тошкент: Ўздавнашр, 1960. – 72 б.
134. Таъбирнома. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2001. – 76 б.
135. Фирдавсий. Шоҳнома: Танланган дostonлар. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1984. – 688 б.
136. Фузулий. Девон. II жилдлик. I- жилд. – Тошкент: Шарқ, 1968. – 384 б.
137. Хоразмий Ҳ. Девон. – Тошкент: Ўзбекистон, 1981. – 304 б.
138. Ўзбек халқ ижоди. Гулёр. Фарғона халқ кўшиқлари. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1967. – 250 б.
139. Ҳомидов Ҳ. Кўҳна Шарқ дарғалари. – Тошкент: Шарқ, 1999. – 352 б.
140. Ҳофиз Шерозий. Ғазаллар. – Тошкент: Бадиий адабиёт, 1958. – 272 б.
141. Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. – Тошкент: Фан, 1971. – 938 б.
142. Яссавий А. Девони ҳикмат. – Тошкент: Мовароуннаҳр, 2004. – 176 б.
143. Қўрқут ота китоби. // Ёшлик . – 1988. - №5-6-7.

III. Хорижда чоп этилган адабиётлар

144. Курбанмамадов А. Эстетическая доктрина суфизма. – Душанбе: Дониш, 1987. 108 с.
145. Ganiz Faza'il. El-Etrak. –Ankara, 1988. – 234 b.
146. Веселовский А. Историческая поэтика. – М.: Высшая школа, 1980. – 404 с.

147. Kurbanov S. Azerbaycan halisinda renklerin uygulanmasi. – Turkiyat Arastirmalari Enstitusu dergisi. – Erzurum, 2001. – 211-214 с.
148. Алексеев С. С. Цветоведение. – М.: Искусство, 1952. – 148 с.
149. Бахилина Н. Б. История цветообозначений в русском языке. – М.: Наука, 1979. – 426 с.
150. Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. Избранные труды. Т.3. – М.: Наука 1965. – 524 с.
151. Бертельс Е. Э. Навои и Джами. Избранные труды. Т.4. – М.: Наука, 1965. - 498 с.
152. Бируни Абу-р-Райхон. Собрание сведений для познания драгоценностей (Минералогия). – М.: Издательство, 1963. – 518 с.
153. Бонгард-Левин Г. М. Древнеиндийская цивилизация. – М.: Наука, 1980. – 576 с.
154. Веймарн Б.В. Искусство и жизнь. – М.: Искусство, 1978.–374 с.
155. Ганж Р. Турк инончлари ва миллий урф-одатларида ранглар. – Анкара, 1997. – 77 б.
156. Гёте И. В. Учение о цвете. В кн.: Избранные сочинения по естествознанию. – М.: Наука, 1957. – 553 с.
157. Гёте И. В. Об искусстве. – М.: Искусство, 1975. – 623 с.
158. Зернов В. А. Цветоведение. – М.: Книга, 1972. – 239 б.
159. Цойгнер Г. Учение о цвете. – М.: Строиздат, 1971. – 160 б.
160. Кононов А. Семантика цветообозначений в тюркских языках. - Тюркологический сборник. Москва, 1978, 171-178 с.
161. Культура и искусство древнего Хорезма. – М.: Наука, 1981. – 272 с.
162. Литературный энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1987. – 752 с.
163. Лосев А. Ф. Проблема символа и реалистическое искусство. – М.: Искусство, 1976. – 367 с.

164. Лосев А. Ф. Знак. Символ. Миф. – М.: Искусство, 1982. - 408 с.
165. Миронова Л. Н. Цветоведение. – Минск: Вышэйшая школа, 1984. – 287 с.
166. Молчанова О.Т. Прилагательные семантические полей «чёрный цвет» и «белый цвет» в ономастиконе алтайцев // Советская тюркология. – Баку. - 1985. - № 3. – С. 30-42
167. Никитина М. Древняя корейская поэзия в связи с ритуалом и мифом. – М.: Наука, 1982. – 328 с.
168. Поэзия и проза Древнего Востока. Сборник. – М.: Художественная литература, 1973. – 735 с.
169. Пугаченкова Г. А., Ремпель Л. И. Очерки искусства Средней Азии. – М.: Искусство, 1982. – 288 с.
170. Саидов М. Кўк, ок, қора рангларнинг эски инончлар ила алоқаси. // Озарбайжон ФА хабарлари. – 1978. - №2. Б. 52-54
171. Саидов М. Озарбайжон мифик тафаккурининг манбалари. – Баку: Ёзувчи, 1983. – 328 б.
172. Соловьев С.М. Изобразительные средства в творчестве Ф.М.Достоевского. Очерки. Част 4. Цвет. – М.: Советский писатель, 1979. – 352 с.
173. Стеблева И.В. Поэтика древнетюркской литературы и её трансформация в ранне-классический период. М.: Наука, 1976. – 212 с.
174. Сухарева О.А. Древние черты в формах головных уборов народов Средней Азии. Среднеазиатский этнографический сборник. – М.: Наука, 1954. – 412 с.
175. Теория литературы. Том IV. Литературный процесс. – М.: Наследие, 2001. – 624 с.
176. Тернэр В. Символ и ритуал. – М.: Наука, 1983. 277 с.

177. Тимофеев Л.И. Основы теории литературы. – М.: Просвещение, 1976. – 548 с.
178. Потебня А.А. Теоретическая поэтика. – М.: Высшая школа, 1990. – 344 с.
179. Трименгэм ДЖ. С. Суфийские ордены в Исламе. – М.: Наука, 1989. – 328 с.
180. Kurbanov S. Azerbaycan hallsında renklerin uygulanması. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü dergisi, sayı: 18 – Erzurum, 2001. - S. 211-214.
181. Раҳмонов В. Шеър санъатлари. (Ўзбек классик поэтикасидан қўлланма). – Ленинобод, 1972. – 180 б.
182. Шукуров Ш. М. «Шах-наме» Фирдоуси и ранняя иллюстративная традиция. – М.: Наука, 1983. – 176 с.
183. Шукуров Ш.М. Искусство средневекового Ирана. – М.: Наука, 1989. – 248 с.

IV. Диссертация ва авторефератлар

184. Абдуқодиров А. Тасаввуф ва Алишер Навоий ижодиёти: Филол. фан. номз. ...дисс. - Тошкент, 1998. – 295 б.
185. Бобониезов А. Й. Абдулла Қодирийнинг «Ўткан кунлар» романида тасвирий воситалар ва тил бадиияти: Филол. фан. номз. ...дисс. – Тошкент, 1995. - 132 б.
186. Бозорова Н. Алишер Навоий ғазалларида кўнгил образи: Филол. фан. номз. дисс. – Тошкент, 2002. - 135 б.
187. Жуматова Н. С. Ҳозирги ўзбек шеъриятида ранг билан боғлиқ рамзий образлар: Филол. фан. номз. ...дисс. – Тошкент, 2000. – 126 б.
188. Муллахўжаева К. Т. Алишер Навоий ғазалиётида тасаввуфий тимсол ва бадиий санъатлар уйғунлиги (“Бадоеъ ул-бидоя” девони асосида): Филол. фан. номз. ...дисс. – Тошкент, 2005. – 148 б.

189. Мусақулов А. Ўзбек халқ лирикасининг тарихий асослари ва бадиияти: Филол. фанлари д-ри. ...дисс. - Тошкент, 1995. - 146 б.
190. Садыков Р. Х. Поэтика творчества Хасана Туфана: Автореф. дисс. филол. наук. - Казан, 2005. – 30 с.
191. Салахутдинова Д. И. «Бадоеъ ул-бидоя» девони ва бадий санъаткорлик масалалари: Филол. фан. номз. ...дисс. – Самарқанд, 1983. – 143 б.
192. Содикова М. Ўзбек тилида ранг-тус билдирувчи сўзлар: Филол. фан. номз. ...дисс. – Тошкент, 1963. – 178 б.
193. Тўхлиев Б. Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» асари ва туркий фольклор мотивлар, образлар силсиласи, тасвир принциплари: Филол. фанлари д-ри. ...дисс. – Тошкент, 1991- 322 б.